

pólusok...

folyóirat

Zöld Különszám – 2023

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM

Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar
Politikatudományi és Nemzetközi Tanulmányok Tanszék
ISSN 2732-1851

PÓLUSOK FOLYÓIRAT

HU ISSN 2732-1851

DOI 10.15170/PSK

A Pólusok folyóirat célja a politikatudomány, valamint a nemzetközi tanulmányok területén elért tudományos eredmények közzélése, az érintett diszciplínákhoz köthető szakmai fórumok gazdagítása. A folyóirat évente két alkalommal (tél/tavaszi–nyári/ősz) jelenik meg, online lapszámok formájában.

Főszerkesztő:

Prof. Dr. Kákai László, tanszékvezető egyetemi tanár, Politikatudományi és Nemzetközi Tanulmányok Tanszék, Pécsi Tudományegyetem

Szerkesztőség:

Glied Viktor (folyóirat marketing)
Hamerli Petra (olvasószerkesztő)
Kacziba Péter (felelős szerkesztő)
Lechner Zoltán (szerkesztőségi titkár)

A szerkesztőbizottság tagjai:

Dr. habil. Bretter Zoltán
Dr. Deák Máté
Dr. habil. Glied Viktor
Dr. Hamerli Petra
Dr. Kacziba Péter
Dr. Lechner Zoltán
Dr. Pánovics Attila
Dr. habil. Schmidt Andrea
Dr. Szappanyos Melinda
Prof. Dr. Tarrósy István
Dr. habil. Vadál Ildikó
Dr. habil. Vörös Zoltán

A Tudományos Tanácsadó Testület tagjai:

Dr. Agnieszka Bejma, Varsói Egyetem
Dr. habil. Csicsmann László, Budapesti Corvinus Egyetem
Dr. habil. Kaiser Ferencs, Nemzeti Közszerológiai Egyetem
Dr. habil. Kalmár Zoltán, Pannon Egyetem
Dr. José Antonio Peña-Ramos, Granadai Egyetem

Dr. Natasza Styczynska, Jagelló Egyetem
Pálné Dr. Kovács Ilona, Pécsi Tudományegyetem, ELKH KRTK RKI
Prof. Dr. Ahmet Sözen, egyetemi tanár, Kelet-Mediterrán Egyetem
Prof. Dr. Bayer József, ELKH TK PTI
Prof. Dr. Hajdú Zoltán, ELKH KRTK RKI
Prof. Dr. Szabó Márton, ELKH TK PTI
Prof. Dr. Szenes Zoltán, Nemzeti Közszerológiai Egyetem
Prof. Dr. Vasa László, Magyar Külügyi Intézet, Budapesti Metropolitan Egyetem

MTA besorolás (Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya, 2023):

Politikatudományi Bizottság: B
Nemzetközi és Fejlődéstanulmányok Bizottság: B
Regionális Tudományok Bizottsága: C

Kiadó:

PTE BTK Politikatudományi és Nemzetközi Tanulmányok Tanszék; Pólusok Társadalomtudományi Egyesület

Cím: H-7624 Pécs, Ifjúság útja 6/d.

Elérhetőség: polusok@pte.hu

A folyóiratban megjelenő írások a Creative Commons Nevezd meg - Nem Kereskedelmi – ShareAlike 4.0 nemzetközi licenc alatt kezeltek.

 CC BY-NC-SA 4.0

TARTALOMJEGYZÉK

A fenntarthatóság etikai kérdései

Bécsi Zsófia.....2-15

Az Európai Unió szerepe az ENSZ fenntartható fejlődési menetrendjének végrehajtásában

Pánovics Attila.....16-30

Reziliencia a hazai településfejlesztésben és -tervezésben

Pirisi Gábor.....31-46

Előremutató közösségi megoldások a fővárosban és vidéken

Nyers Szilvia – Glied Viktor.....47-64

„Szőlővel fekszik szőlővel ébred” – Paraszti és utóparaszti gazdálkodás a fenntarthatóság tükrében, a villányi szőlőművelés példáján

Balogh Pál Géza – Kurucz Réka.....65-92

A FENNTARTHATÓSÁG ETIKAI KÉRDÉSEI

Bécsi Zsófia

egyetemi adjunktus

PTE, Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar, Filozófia Tanszék

ORCID 0009-0009-7011-4373

Dol: 10.15170/PSK.2023.SI.01

Publikálva: 2023.08.28.

Hivatkozási formátum:

Bécsi, Zsófia (2023): A fenntarthatóság etikai kérdései. *Pólusok*, Zöld Különszám, 2–15.

Támogatói Információk:

A különszám megjelenését támogatta a Pécsi Tudományegyetem Hallgatói Szolgáltatási Központ Tehetséggondozó Iroda. A különszám a PTE Fenntartható Fejlődésért Szakkollégium szakmai együttműködésének eredménye. Szerkesztő: Dr. Glied Viktor (PTE BTK).

A folyóiratban megjelenő írások a Creative Commons Nevezd meg - Nem Kereskedelmi - ShareAlike 4.0 nemzetközi licenc alatt kezeltek.

 CC BY-NC-SA 4.0

Absztrakt

A fenntarthatóság értelmezését mindenekelőtt filozófiai alapon kell megtennünk ahhoz, hogy pontosítsuk fogalmainkat és körvonalazzuk a problematikákat. Ezen közös nyelvi platform megalkotása után térhetünk rá a gyakorlatra, azaz az etikai vonatkozások tárgyalására. A felelősség kérdése mindaddig nem tárgyalható, amíg nem tudjuk, kire, mire, milyen idősíkokra vonatkoztatjuk azt. Továbbá el kell tudnunk helyezni az embert az ökológiai rendszerben és tisztáznunk kell szerepét a folyamatokban.

Kulcsszavak: *filozófia, etika, tudomány felelőssége, társadalmi felelősség, egyéni felelősség*

Bevezetés

Jelen tanulmány a PTE Fenntartható Fejlődésért Szakkollégium égisze alatt a 2023-as tavaszi szemeszterben tartott, Bevezetés a fenntarthatóság kérdéseibe című interdiszciplináris kurzus keretében tartott előadásom írásos összefoglalója. Az előadás a fenntarthatóság kapcsán tárgyalásra kerülő filozófiai és etikai kérdésekhez kívánt bevezetesként szolgálni. A teljesség igénye nélkül sorolja és tárgyalja azokat a problémafelvetéseket, melyek sürgetően jelentkeznek a témáról való gondolkodás során. A különböző elméletek alapos kifejtése helyett egy bevezető előadásban fontosabbnak tartottam a problémák iránti érzékenyítést, a filozófiai jellegű gondolkodás igényének megteremtését. Az egyes témák felvetésén keresztül az érdeklődés felkeltésével igyekszem megteremteni a feltételét a megszokottól, a köznapitól, a konkrétumoktól elemelkedő gondolkodásnak, ezzel is hozzájárulva a fenntarthatóság kérdésének alaposabb körül járásához, a gyakorlati cselekvések elméleti megalapozottságához.

A 20. század vége óta többször is hallhattuk, hogy a környezetvédelemben sürgető lépéseket kell tennünk, hiszen „az utolsó órában” vagyunk. Az egyik

legutóbbi ilyen kijelentést az Éghajlatváltozási Kormányközi Testület (IPCC) jelentésében láthattuk, melyből kiderül, hogy amennyiben a karbonkibocsátást nem sikerül 2025-re megfékezni, akkor kiszámíthatatlan következményekkel járó felmelegedés fog következni (UN IPCC 6, 2021/2022). A cselekvés sürgető igénye folyamatosan jelen van, de a látványos és hatékony tettek máig elmaradtak. Az okok közt feltételezhetjük az érdektelenséget, a probléma valódi súlyával kapcsolatos ismerethiányt, az egyéni cselekvés jelentőségével kapcsolatos csalódottságot és fásultságot. Ezek azonban mind felvetik a felelősség, mint etikai probléma kérdését. Hiszen kiterjed a felelősség egyrészt a minket körülvevő világ és a benne működő összefüggések és folyamatok, másrészt a saját helyünk és szerepünk megismerésére. A cselekvés lehetőségéhez elengedhetetlen a feltételek és a körülmények ismerete. Ha az ember képes a természetre hatást gyakorolni, márpedig évezredek óta eszerint definiálja önmagát, akkor tudatában is kell lennie, milyen hosszútávú hatása van a cselekvéseinek. Továbbá az emberi élet egyik legfontosabb elemének a legtöbb kultúra a szeretetet, az egymás iránti odafigyelést és törődést emeli ki, mégis, az elkövetkező generációk iránt érzett felelősség mintha a jövőre való fókuszálással elveszne. A gondolkodás megragad az itt és most világában.

Mit szeretnénk fenntartani a fenntarthatósággal?

A kurzus elején szófelhőt készítettünk a hallgatóság közreműködésével. Talán az olvasó számára érdekes lenne néhány percet arra szánni, hogy végiggondolja, ő mire asszociál a fenntarthatóság kapcsán, mit tenne a fogalom tárgyává. A spontán kérdés eredményeképpen széles spektrumon érkeztek a válaszok. A legtöbben az „életet” jelölték meg, de a felsorolásban szerepel még a béke, a javak, a környezet, az önmagam, a tiszta levegő, a társadalom, a biológiai sokféleség, az élhető bolygó, a civilizáció és még többek közt a kultúra is. A válaszok rendkívül sokszínűek és sokféleségükben talán valamiképp csoportosíthatók is. Érdekes megnéznünk, hogy a fenntarthatóság kapcsán vannak, akik az egyénre asszociálnak, míg mások azonnal a társadalmiság szintjén gondolkoznak. Vannak, akik a mindennapjainkra helyezik a fókuszot, míg mások a környezetre, körülményekre koncentrálnak inkább. Vannak, akik tárgyi elemeket hangsúlyoztak, míg mások érzelmi tartalmúakat emeltek ki. Miért olyan fontos ezeket a válaszokat bogarásznunk? A közönség egy szűrt csoport, kb. 40 hallgatóból állt, akiket eleve érdekelt a téma, fontosnak tartják, hogy szabadidejükben efféle kérdésekről gondolkodjanak, eszmét cseréljenek. Mégis, már köztük is rengeteg féle választ kaptunk, ami mind arra utal, hogy egyrészt a fenntarthatóság fogalma milyen széles körben alkalmazható, milyen sok dologra terjedhet, valamint arról is képet mutat, hogy az emberi gondolkodás is milyen sokrétű lehet. Egyáltalán nem törvényszerű, hogy a preferenciáink egy bizonyos típustan mentén alakulnak. Az egyéni mérlegelés, az egyéni jelentőség-tulajdonítás is hatalmas szórást ad a válaszok között. A tanulság ebből az egy kérdéses felmérésből az, hogy ezek után lássuk,

milyen nehéz egy kérdést általában az emberiség elé tárni. Amikor kitágítjuk az érintettek körét általában az emberiségre, akkor bizony figyelembe kell vennünk az emberi természet jellemzőit. Amikor már nem csak azonos végzettségű és hasonló háttérinformációkkal (is) rendelkező egyének válaszolnak, amikor a preferenciák nem csak ezen szűk körön belül alakulnak, hanem általában az emberiségben, akkor ott a minimum a türelem, amivel egymás felé kell fordulnunk. Hatalmas szerepe és felelőssége van tehát az oktatásnak és az info-kommunikációnak abban, hogy közös tárgyalási alapot teremtsünk. Egyes ismeretek általános alapismeretekké válnak. És akkor még mindig csak az értelem szintjénél járunk. A cselekvésnek nem csak az értelem lesz a mozgatója. Minden cselekvést valamiféle motiváció indít el. A motiváció pedig sokszor érzelmi viszonyulásokra, lelki tartalmakra reagál. Nem lehet egysége-síteni vágyakat és akaratokat, de hatással lehet lenni a belátásra és a józan ítélőképességre. Az egyén döntési szabadsága még ekkor is felülírhatja bármiféle fenntarthatóságra való törekvésünket.

Perspektíva

A fenti kérdés kapcsán máris láthatjuk, hogy a válaszok sokszínűsége egyrészt a gondolkodáshoz választott perspektívától is függ. Nem mindegy, hogy milyen fókusszal igyekszünk megtenni a vizsgálódásainkat, az ítéleteinket. A tudományos módszertanban nagy érdeklődésre tart számot a hálózatkutatás. Barabási Albert-László fizikus a komplex hálózatok kutatásával mutatott rá a természettudományok és a szociológia területén is használható elemzési módszerre (Barabási, 2007). Egyazon kérdés vizsgálatánál érdemes az egyes kapcsolódási pontokat egyben láttatni a pontos leírás érdekében. Ez nem más, mint a perspektíva kitágítása. Vegyünk egy egyszerű példát. Amikor a fenntarthatóságról beszélünk, és azt önmagunkra vonatkoztatjuk, egészen más igények kerülhetnek felszínre, ha az a saját életmódunk fenntartását jelenti. Már az életmód és az egészség fenntartása között is lehetnek eltérések, ha rájövünk, az életvitelünk nem éppen olyan, mint ami az egészségünket szolgálja. De akkor haladjunk tovább a perspektíva bővítésén! Mást jelent, ha a családuk mindennapi életének fenntarthatóságát tartjuk szem előtt és megint mást, ha a családuk hosszú távú életminőségének körülményeire vonatkozó fenntarthatóságot helyezünk előtérbe. Gondoljunk akár csak a járműhasználatra. Mennyivel gyorsabb és kényelmesebb autóban ülni, de mennyivel egészségesebb és olcsóbb gyalog, vagy kerékpárral közlekedni. Annak az életmódnak a fenntartása, amit a társadalmunk éppen most él, egyáltalán nem szolgálja a társadalmunk hosszútávú fennmaradását. De még tovább bővítve a kérdést, ha a környezetünk, környezeti értékeink megóvását helyezük előtérbe, máris rengeteg olyan dologról le kell mondanunk, ami a mindennapjainkhoz hozzátartozik. A legszembetűnőbb viszont mégis az, amikor a Földdel hozzuk összefüggésbe a fenntarthatóságot. Amikor a környezetvédelem kapcsán kiterjesztjük a nézőpontunkat az egész ökoszisztémára, a Föld teljes élővilágára,

valójában ugyanúgy az embert tartjuk szem előtt. Azt a világot szeretnénk fenntartani, amiben az emberiségnek helye van, még akkor is, ha a Föld élővilága szempontjából kérdéses, hogy mennyire hasznos és fontos az emberiség fenntartása. A perspektíva tágitásával folyamatosan átkeretezzük a problémát is, más-más fókuszpontok kerülnek előtérbe és más-más hangsúlyok jelennek meg. A fenntarthatóság kapcsán különösen fontos tisztáznunk, mit szeretnénk fenntartani, mert egyes fókuszpontok alapvető ellentéteket szülnek. Ha a probléma egy szeletével dolgozunk, nem lesz rálátásunk az egészre, kimaradnak a vizsgálódásainkból összefüggések és nem tudjuk figyelembe venni azokat az egymásra hatásokat, melyek alapvetően változtatnak az egyes szempontok megítélésén. Ezért is tartom megfontolandónak a hálózatos szemlélet gyakorlását, még akkor is, ha olykor úgy érezzük, eltávolodunk általa az eredeti kérdéstől, mert a többirányú vizsgálat fogja lehetővé tenni, hogy hiteles és valós képet kapjunk az általunk vizsgált problémaköréről.

Mivel foglalkozik az etika?

Az etika filozófiai diszciplína, témája az erkölcs. A filozófia az ógörög szóösszetételből ered, jelentése a bölcsesség szeretete. Érdekes megfigyelnünk, hogy az elnevezésben a szófia szó a bölcsességre utal és nem az okosságra. Az okosság a szerzett ismeretek által összeállt tudást jelenti, míg a bölcsesség igényli a gyakorlati ész használatát is, tapasztalattal kibővült értelmi képességre utal. A bölcs ember nemcsak tud bizonyos dolgokat a világról, hanem a tudásait rendszerben képes látni, vagy mások által fel nem ismert tudáselemeket képes definiálni, ráismerni törvényszerűségekre, melyeket aztán a későbbi gondolkodásmódjába be is tud építeni. A filozófia feladata tehát, hogy megismerhetővé tegye a világot, ami az embert körbeveszi. A filozófia elméleti tudomány. Elméleti, mert az összefüggésekre, az szabályszerűségekre, az értelmezésekre, a fogalmakra koncentrál. Az továbbá még mindig vita tárgyát képezi, hogy mennyiben tekinthetjük tudománynak. A tudomány feladata ugyanis a problémákra megoldásokat, a kérdésekre válaszokat találni. A filozófia mindennek a feltételét teremti meg azáltal, hogy rámutat, hol vannak egyáltalán törvényszerűségek, miként definiálhatjuk a folyamatokat, a folyamatok egyes elemeit, valamint rákérdez ezek jellemzőire, karakterisztikájára. Amiért megkérdőjelezhető, hogy a filozófia tudomány-e, az az, hogy a filozófia valójában nem válaszokat ad, hanem kérdéseket tesz fel. A kérdéseket pontosítja, azok összefüggéseire mutat rá.

A filozófia gyakorlati ága, azaz a gyakorlati életben megmutatkozó kérdések területe az etika. Az erkölccsel, mint az emberi viselkedés, a viselkedésre irányuló szándék minőségével foglalkozik. Az emberség mibenlétét kutatja, az emberi természet jellemzőit. Fő kérdéseivel igyekszik körül járni, hogy miben rejlik a jó, a megfelelő, a helyes, vagy éppen a hasznos. Ezek a fogalmak mind rokoníthatók egymással, mégis különbségeket mutatnak. Más-más értékeket jelölnek, más-más helyzetek és körülmények által meghatározottak, más értelmet hordoznak. Az etika

különlegessége, hogy mindig relációkban vizsgálódik. A reláció eltérő entitások között is létrejöhet, nem feltétlenül kell ember-ember viszonyában gondolkodnunk, kiterjeszthetjük azt ember-állat, sőt, ember és környezete kapcsolatára is. Ami még elgondolkodtató, hogy a relációk sokféleségében vizsgálódhatunk térbeli és időbeli elhelyezkedések közti eltérésekben is. Így válik releváns kérdéssé a felelősség problematikája, ami máris egy időbeli kiterjesztést hordoz. A felelősség a jövőre vonatkoztatható. A környezetünkkel kapcsolatos kérdések esetén épp úgy etikai kérdés, hogy miként hat a hulladékfelhalmozásunk a közvetlen környezetünkben a szomszédainkra például, de jelentőséggel bír a feltételezés, hogy miként hat ugyanez a cselekvésünk a következő generációkra, akik az általunk teremtet, vagy befolyásolt környezetben lesznek kénytelenek életteret alakítani önmaguk számára.

Az etikai szövegek stílusukat és címzettjeiket tekintve lehetnek deskriptívek és preskriptívek is. A deskriptív, vagy leíró etika az egyes esetek, jelenségek leírását adja, mintegy tudósítást ad az egyes cselekvésekről. A leírás által lehetőség nyílik a fogalomvizsgálatokra, a nézőpontváltásokra, az egyes relációk elemzésére, a lehetséges következmények számbavételére. Ezzel szemben a preskriptív etika előíró jelleget ölt, azaz szabályokat, irányelveket, normákat, tanításokat fogalmaz meg, melyek mentén utat mutat a morálisan helyes mód kiválasztásához. A preskriptív etikai szövegek stílusukat tekintve erőteljesebb megfogalmazásúak, felszólító móddal élnek, olykor egyenesen parancsokat fogalmaznak meg. A kérdés azonban továbbra is fennáll, miszerint ki számára és milyen mértékben válnak az etikai szövegek irányadókká. Az erkölcs nem kikényszeríthető, nincs rá ellenőrzési mód, elválnak egymástól a szándék és a következmény vizsgálata. Az egyetlen elem, amivel számolhatunk, az az egyén lelkiismerete. A lelkiismeret kell, hogy jelezze az egyén számára a morális értékét az egyes cselekvéseknek. A lelkiismeretre hivatkozni azonban szintén nem egy ellenőrizhető dolog, hiszen az az egyénben rejtve marad. Abban azonban bízhatunk, hogy habár eltérő érzékenységi szinten, de minden emberben működésbe lép. Aki ez alól kivétel, az patológikus esetként számontartható. Az emberi természetnek a lelkiismeret is része. Ahogy más-más szinteken válunk érzékennyé egy-egy eset megítélése kapcsán, ahogy a problémákra is eltérő módon reagálunk, úgy a lelkiismeretünk is más-más esetben jelzi számunkra a cselekvés helyénvalóságát.

Nincs olyan emberi tett, gondolat, vagy cselekedet, ami nem bírna etikai jellemzőkkel. Az etika minden életterületen megjelenik, és minden emberi aktivitás kapcsán tárgyalásra szorul. Az ember egy olyan lény, ami képes a reflexivitásra, önmaga vizsgálatára, hogy ezáltal is pontosabban lássa, milyen hatással van a környezetére, a jövőre. Ezt a reflexivitást azonban nem mindenki gyakorolja, holott az emberségünkhöz hozzátartozna az a fajta önvizsgálat, ami aztán a felelősségvállaláshoz tudna alapot szolgáltatni.

Mi az az alkalmazott etika?

Az etikán belül is megkülönböztethetünk különféle diszciplínákat, attól függően, hogy mi válik a vizsgálatuk központi elemévé. Az általános etika az, ami a fogalmakkal foglalkozik, a fogalmi elemzést teszi meg, általánosságban vizsgálja a kérdéseket, akár különböző korszakok tükrében. Megkülönböztetjük az alkalmazott etikát, ami az egyes fogalmak konkrét helyzetben történő alkalmazását vizsgálja. Egyes eseteket, szakterületi jellemzőket vesz figyelembe, így konkretizálja az általános etika problematikáit. Az alkalmazott etika túllép a fogalmi tisztázáson, kilép a gyakorlatba. Az elemzéseire elengedhetetlen, hogy tapasztalatokra építsen, módszertanát tekintve pedig igen gyakran esetleírásokkal dolgozik. A jelen leírásához képest a továbblépéshez ad szabályokat, tanácsokat, ír kódexeket, vagy parancsokat fogalmaz meg. De az alkalmazott etikán belül is találkozhatunk épp úgy deskriptív, mint preskriptív etikai szövegekkel.

Az elefántcsonttorony-szindróma

A filozófiai diszciplína alapvető jelentőséggel bír a gondolkodás szempontjából, hiszen egyfajta igényt állítanak a gondolkodó elé, hogy a fogalmait pontosan használja, a problematika kapcsán a kérdéseket az adott jelenségeknek megfelelően tegye fel és az összefüggéseket logikai kapcsolódásaik alapján vegye sorra. A filozófia volt a történelem során az első tudomány, sőt, ha szigorúan vesszük a tudomány kifejezés jellemzőit, akkor a nulladik, azaz az összes tudomány alapjául szolgáló gondolkodási forma. A filozófia ugyanis magában foglal(t) mindent, ami nem ragad meg a hétköznapiság szintjén, hanem értelmezésre tart igényt. Már az elnevezése is, a „bölcesség szeretete” is inkább egy attitűdről árulkodik, módszertanra utal, mint konkrét tudáselemek megszerzésére. Ez az átfogó jellege azonban az évszázadok során átalakulni látszott, míg a 21. századra a helye is hatalmas átalakuláson ment keresztül. Soha nem volt a tömegek területe a filozófia, és a filozófiai igény sem ébredt fel mindenki-ben ugyanolyan mértékben, de erről már Platón is írt a barlang hasonlatban. Ismeretes, hogy a híres görög tudós az Állam című művében írja le azt az allegóriát, amelyben az emberek igazság iránti igényéről beszél (Platón, 2001: 224-227). A nagy többségben fel sem merül a kérdés, hogy vajon az a világkép, amivel ő rendelkezik, milyen valóságtartalommal bír. A megkérdőjelezésre eleve kevesek esetében kerül sor és csak töredékes azok száma, akik valóban megszállottan azt kutatják, hogy miként tudunk a világról a lehető legpontosabb leírást adni. Ezek a kevesek pedig aztán nem is fogják elérni a tömegek megbecsülését, mert nem lesz érthető, amire jutnak.

A 21. századra eljutottunk odáig, hogy a filozófia művelői részéről igen nagyfokú távolságtartást tapasztalhatunk a populárisává válástól. Egyrészt érthető ez a fajta hozzáállás, hiszen valamiféleképpen meg kell őrizni a filozófia akadémiai jellegét. A presztízs és a színvonal válik megkérdőjelezhetővé, ha a kérdéseket a

popularitás oldaláról kezdjük vizsgálni. Ez azonban olyan következményekkel is jár, hogy a filozófia eltávolodik az emberiségtől, magától az emberségtől. Az eltávolodás a köznapiságtól olyan folyamatokat indít be, ami által a filozófia elszigeteltté válik. Így viszont nem fogja tudni elérni a kívánt hatást, azaz a közgondolkodásra, a kultúrára gyakorolt befolyását. Ezt a jelenséget én magam *elefántcsonttorony-szindrómának* neveztem el, azzal is utalva a probléma súlyára, hogy szindrómaként értelmezem. Az alkalmazott etika, habár nem marad meg a fogalmak vizsgálatának szintjén és nem a történetiségben végbemenő változások vizsgálatával foglalkozik, mégis olyan kérdéseket feszeget, ami konkrét problémákra reflektál, így az olvasók, hallgatók számára valódi alakod ad a tovább gondolásra.

Gaia-elmélet

Az 1970-es években James Lovelock nevéhez köthetően fogalmazták meg a mára Gaia-elmélet néven elhíresült gondolatot, miszerint a Föld élő és élettelen entitásai olyan összefüggő rendszert alkotnak, melyek egyetlen egységként konstituálódnak (Lovelock, 1979). Az elnevezés az ógörög mitológiából ismert Gaia földanyára utal. A jelenkori ökoetikai elméletek előszeretettel hivatkoznak a Gaia-elméletre, mint korunk megoldási lehetőségére. Mint etikai elmélet, ez inkább módszertanként definiálható. Valójában az elmélet alkalmazásával megszemélyesítjük a Földet, mégpedig az egész bolygót, annak minden elemével együtt és mint egyetlen entitást tételezzük. Egyes gondolkodók továbblépnek, és mint egy egységes organikus rendszer tételezik a bolygónkat, függetlenül attól, hogy annak alkotóelemei élő, vagy élettelen elemek-e. A Módszer abban rejlik, hogy így a Föld maga válik megszemélyesíthetővé. A megszemélyesítés által pedig relációkban értelmezhető, ami az entitásnak külön minőséget ad. Ezek után a Földről, vagyis Gaia-ról eszköz helyett célként kell gondolkodnunk, ahogy azt tesszük bármely emberi lény esetében és az ár helyett méltósággal ruházzuk fel. Ez egy olyan gondolat kísérleti lépés, ami által a Földre is kiterjeszthetővé válik a felelősség gondolata.

Maga a megszemélyesítés azonban nem újkeletű módszer. Az emberiség történetében láttunk már hasonlót. A többistenhit istenei mind egy-egy természeti jelenség megszemélyesített formáiból jöttek létre. Antropomorfizáció, azaz ember-szerű ábrázolás, ami által az addig ismeretlen jelenségeket sikerül valamiképpen közelebb hozni a gondolkodáshoz és (feltételezett) megértést társítani a folyamatokhoz. Érdekes megvizsgálnunk, hogy ugyanez az értelmezési módszer, ami az emberiség történetében az első nagy civilizációkhoz köthető, megfigyelhető az egyes ember fejlődéslélektanában is, amikor a kisgyerek a kreatív szemléletű korszakát éli 2 és 7 éves kora között. Ebben az időszakban a kisgyerek is úgy értelmezi a természeti jelenségeket, hogy megszemélyesíti azokat. Így lesz szomorú a napocska eső esetén, vagy éppen álmos napnyugtára.

A Gaia-elmélet ökoetikai hozadéka lenne a felelősségteljes cselekvés, amit a másik személye iránt érzett pozitív viszonyulás vált ki, jelen esetben a megszemélyesített Föld irányába. Módszernek nem utolsó a felvetés, de kulturális akadályok csökkenthetik a hatékonyságát. Jelesül a Gaia-elmélettel felvetül az Isten-problematika. Ha Gaia-nak tulajdonítjuk a Föld valamennyi elemét, az organizmusként tételezett entitás összefüggéseiben pozícionáljuk önmagunkat és életfeltételeinket is, akkor miként tételezzük istent? Miként tételezzük a természetet? És nem utolsó sorban miként gondolunk az univerzumra? Ezek a kérdések alapvetően nem szabadna, hogy akadályozzák egy racionális lény cselekvését, de már maga az elmélet is azon alapszik, hogy az ember önmagában sem pusztán racionális lény és a lelkiismeretére, az ítéletrendszerére egyéb módokon kell hatni, jelesül például a megszemélyesítéssel.

Változás

Maradjunk a racionalitásnál és vizsgáljuk meg, miként is tudunk a fenntarthatóságról gondolkodni. A fenntarthatóság valamiféle állandóságot jelent. Ehhez azonban egy klasszikus kérdésfelvetéssel élek, jelesül Thészeusz hajójának történetével. Plutarkhosz Párhuzamos életrajzok című művében írja le ezt az esetet (Plutarkhosz, 1978: 3-18), ami aztán évszázadokon keresztül több kérdést is felvetett, még a felvilágosodás korában is például Hobbes is tovább gondolta az egyénre vetítve a kérdést. A történet arról szól, hogy a híres hódító Thészeusz, miután bejárta a tengereket, végleg kiköt a hajójával, és az emberek özönlenek a kikötőbe, hogy lássák a legendás hajót, ami annyi kalandnak részese volt. Igen ám, de az évek során a hajó megöregedett, felújításra szorul. A felújítás azonban nem tud egyszerre történni, így mindig csak 1-1 elemét cserélik le. Előbb az árbocrudat, majd a kormánykereket, aztán a lapátokat és így sorjában, míg végül 50 év elteltével az utolsó szög is lecserélésre kerül. Adódik a kérdés, hogy a hajó, ami 50 év elteltével a kikötőben látogatható, még mindig ugyanaz a hajó-e, mint amivel korábban Thészeusz vízre szállt. Nemleges válasz esetén elgondolkodtató, hogy mikor jött el az a pillanat, amiktől a hajót új hajóként kellett definiálni.

A dilemma további elemekkel bővítve él az etikatörténet klasszikusai közt, de számunkra éppen elég az alaphelyzetben elmorfondírozni. Vitássá válik a látogatható hajó elnevezése, hogy régi vagy új hajónak hívjuk-e, és a megoldás számunkra a fenntarthatósággal kapcsolatos dilemmákhoz is adalékként szolgál. A hajó-paradoxon megoldása ugyanis az, hogy a gond nem a régi, vagy az új fogalom pontatlanságában, hanem az emberi gondolkodásban rejlik. Habár tisztában vagyunk vele, hogy az élet maga egy folyamat és a folyamat velejárója a változás, mégsem vagyunk képesek a változás fogalmával gondolkodni. A gondolkodásunk ugyanis ítéletalkotások sorát jelenti. Az ítéletalkotás pedig mindig egy kimerevített pillanatra egy adott jelenségre vonatkozik. Az állapot bír ítélettel, megállapítással. Az elménk csak kimerevített képpekkel képes dolgozni, a folyamatokról törvényszerűségeket ismerünk, belátjuk a

létezésüket, de gondolkodásunk tárgyává nem tudjuk őket tenni. Mindezek háttérében talán a bizonytalanság áll, de a bizonytalanság és az abból fakadó bizalmatlanság már egy másik tanulmány témája lesz.

Idő

A változás kapcsán azonban feltétlenül szót kell ejtenünk az időszemléletről is. A fentiekben kifejtettem, hogy bár tisztában vagyunk azzal, hogy az idő dinamikus, hiszen a folyamatos változás által utolérhető, mégis a gondolkodásunkban statikusságában mutatkozik meg. Minden időpillanatot, mint egy-egy filmkockát értelmezzük. A folyamatosságról való gondolkodás a képkockák egymásutániségát jeleni, azok egymásba átfolyó, egymásba olvadó képzetét nem.

Szent Ágoston a Vallomások című művében is értekezett az időről (Szent Ágoston, 1995: 175-181). Ő csak a jelenre fordította figyelmét, ugyanis a három idősíki értelmezésének problematikájára világított rá. Kitért arra, hogy a múlt valójában a jelen múltja, és mivel minden ember másféle tapasztalásokkal bír a jelenről, így a múlt sem lesz feltétlenül egységes. Mindenki más hangsúlyokat és fókuszpontokat jelöl meg, ezáltal a múlt nem más, mint múltak, azaz egyes narratívák összessége. Továbbá a jelenben már nincs hozzáférésünk a múlthoz, csak valamiképpen felidézni tudjuk azt. Így valójában semmit sem tudhatunk róla. Ugyanígy problematikus volt számára a jövő is, ami nem prognosztizálható teljes bizonyossággal, csak a reményünk létezik a folytatásra, amiről egy elképzelés, a fantázia szülte kép lesz a jövő. Ágoston szerint a jelen jövője, időbeli megmutatkozása lesz az, amit e jelenben még újként definiálunk, mire azonban elérkezik, máris az új jelenné válik, és a jövő újra csak távolra és elérhetetlenségbe kerül tőlünk.

A fenntarthatóságról való gondolkodás során az egyes idősíkokkal is dolgunk van. A fenntartásra érdemes dolgok megítélése mind a múltbeli tapasztalatokból származik, ami viszont eltéréseket mutathat, eltérő ítéleteket és hangsúlyokat. A fenntarthatóság kifutása a jövőre vonatkozik, arról viszont nincs információnk, hogy a folyamatosan változó körülmények között, amit a jelenben úgy értékelünk, hogy meg kell tartani, arról miként fogunk a jövő megváltozott viszonyaiban gondolkodni. Vegyük példának a tiszta vizet. Véltetően bárhogyan is alakul a jövő, a körülmények bármiképp is változnak, a tiszta víz örök érték marad. Igen ám, de a fenntarthatóság, mint cselekvés módja lehet, hogy megváltozik a jövőben, mert más problémákba és más nehézségekbe fogunk ütközni, mint a jelenben, így azok megoldása is más módokat kíván majd.

Az emberi elme számára nagyon fontos a fantázia. A múltból származó tapasztalatok által a jelenben rendelkezésünkre álló lehetőségek alapján kell elképzelnünk a jövőt, amihez a jelenben kell igazítani a terveinket, működéseinket. Tisztában vagyunk a folyamatos változással, éppen ezért azzal is tisztában kell lennünk, hogy a lehetséges jövőkép egy szcenárió. De a felelősségteljes cselekvés

érdekében tudnunk kell, hogy scenáriók garmadája létezik, mint potenciál, amelyek közül csak egy válik aktuálissá.

Mi lesz normális 25 év múlva?

Az előadás ezen a pontján ismét egy szófelfő generálására invitáltam a hallgatóságot, ahol a fenti kérdést tettem fel. Itt is arra kérem az Olvasót, hogy egy pillanatra álljon meg és képzelje el, szerinte mi lesz normális 25 év múlva. Vajon akkor mi fog normának számítani? A kapott válaszok újra sokrétűek voltak, de a leginkább szembetűnő két igencsak végtelen válasz volt, ami valójában ugyanazt jelentette, ez a két válasz pedig: a semmi és a minden. Első évben meglepődtünk, amikor áprilisban esett a hó, a következő évben már nevtünk rajta, azóta pedig egyszerűen tudjuk, hogy számítani kell rá, hogy a gyümölcsfákat a virágzásakor nagy eséllyel tönkretesz a fagy. Az emberi idegrendszer válasza ez. Hiába a megszokottól való eltérés, ha az ismétlődik, ha az eltérés sokféle módon is végbemegy, az ember hozzászokik a nem megszokotthoz, míg végül érdeklődését veszti és fásultan veszi tudomásul az újdonságot. A jövőről való gondolkodás érdekes elemeket tartalmazott. A válaszadók szerint 25 év múlva normális lesz például a technológia lelassulása, a degeneráció, az automatizáció, a magasabb átlaghőmérséklet, a drágaság, a konfliktusok, a robotok, az űrutazás, a természeti katasztrófák, a végtelen státuszkülönbségek.

Ami igazi etikai kérdéssé válik jelen esetben, az az, hogy vajon a 25 év múlva tapasztalható állapothoz vezető folyamatokban hol és milyen szerepe lesz az embernek. Vajon miként tud az egyén hatással lenni ezekre a folyamatokra? Képes-e egyénként hatást elérni, vagy felismeri-e alkalomadtán a közösségi lét szükségszerűségét?

Felelősség

A cselekvés egyik motivációja a felelősségérzet. A legtöbb fórum, ami a fenntarthatósággal kapcsolatos cselekvésre szólít fel, a jövő generációk iránti felelősségérzetünkre próbál hatni. Viszont, ha egy kicsit elidőzünk a felelősség fogalmán, több kérdést is meg kell vizsgálnunk. Mi a feltétele a felelősségvállalásnak? Miért, vagy kiért tudunk felelősséget vállalni? Ki tud felelősséget vállalni? Vagy kitől várhatjuk el a felelősségvállalást? A felelősség egyfajta hierarchiai viszonyt feltételez a relációban álló felek között. Ez a hierarchia származhat a tudásból, ugyanis az tud felelősséget vállalni a másikért, aki megfelelő információkkal rendelkezik a másik helyzetét illetően, vagy képességből, amikor a felelősségvállalás valamilyen cselekvés átvállalásában mutatkozik meg. De lehet a felelősségvállalás anyagi természetű reláció is. A kérdés az, hogy miféle akarattal párosul a felelősségvállalás. A reláció másik szereplője iránt akarni kell felelősséget vállalni, máskülönben elvész a motiváció.

Jelen esetben, a fenntarthatósággal kapcsolatos kérdések kapcsán a felelősségvállalás helyett lehet, hogy célszerűbb lenne a felelősségérzet-re helyezni a hangsúlyt. A felelősségvállalás a jövőre vonatkoztatott cselekvés, míg a felelősségérzet a jelenben is megvalósul. A felelősen gondolkodó és cselekvő személy mérlegeli a jelen helyzetet és a jövőbeli következmények tudatában cselekszik. Ez a felelős gondolkodás elvárható társadalmi szinten is, de nehézséget okoz az ellenőrizhetőség, a szándékokra való rákérdezés. A közösség szintjén értelmezett cselekvés mindig az egyének összeadódásából jön létre. Így felelősségünk van abban is, hogy a felelős gondolkodást és cselekvést a saját individuális szintünkön tegyük meg, nem pedig a társadalmi szintű felelősségvállalásra várva, ami a személytelensége okán sokszor el is marad.

Az ENSZ 17 pontban megfogalmazott fenntartható fejlődési céljai (SDGs)

2015-ben 193 ország fogadta el az alábbi 17 pontban összefoglalt célokat, mint a jövőbeli cselekvéseket, döntéseket meghatározó indikátorokat. (1) A szegénység felszámolása. (2) Az éhezés megszüntetése. (3) Jó egészség. (4) Minőségi oktatás. (5) Nemek közötti egyenlőség. (6) Tiszta víz és köztisztaság. (7) Újrahasznosítható és megfizethető energia. (8) Jó munkalehetőségek és gazdaságok. (9) Innováció és jó infrastruktúra. (10) Egyenlőtlenség csökkentése. (11) Fenntartható városok és közösségek. (12) A források felelősségteljes használata. (13) Fellépni az éghajlatváltozás ellen. (14) Fenntartható óceánok. (15) Fenntartható földhasználat. (16) Béke és igazság. (17) Partnerség a fenntartható fejlődésért (UN, 2015).

Mind a 17 pont valójában az erkölcsi érzékünkre kell, hogy hatással legyen. Az empátia, ahogy arról Adam Smith és David Hume is éveken át levelezést folytattott, az egyik legvitatottabb, mégis legalapvetőbb emberi érzésünk. A szó jelentése sokféle módosuláson esett át az évszázadok során. Az eredeti jelentése a beleérzést hordozza, azaz azt a jelenséget írja le, amikor valaki megpróbálja elképzelni, a másik miként érezheti magát és ezért gondolati úton, a fantáziája segítségével behelyezkedik a másik pozíciójába, hogy pontosabban érezze, jobban átlássa a másik helyzetét (Smith, 2009). Mára már viszont a köznapi használatban a felvilágosodás korabeli szimpátia fogalmát értjük az empátia alatt, ami a hasonlóan érzést jelentette. A szimpátia ezzel szemben ma már valami pozitív odafordulást, pozitív érzélemmel felruházott relációt takar. Az empátia válik alapvető fontosságúvá ahhoz, hogy megértsük a másik problémáját, ezáltal hasonló jelentőséget is tudjunk neki tulajdonítani.

A legtöbb globális jellegű problémával kapcsolatban az okozza a nehézséget, hogy az ember addig nem érzi át a probléma súlyát, amíg az nem közvetlenül rá van hatással. A különböző társadalmi problémákkal foglalkozó civil szervezetek számára éppen ezért váltak különösen fontossá és hatékonyá az úgynevezett érzékenyítő foglalkozások, melyeknek pontosan az a célja, hogy a közömbös tömegek számára

közel hozzák az érintett kisebbség problémáit úgy, hogy különféle technikák alkalmazásával behelyezik őket az elszenvedő helyzetébe.

A szegénység, az éhezés, az egészség, az oktatás vagy a tiszta víz kérdésének fontossága (1-4, 6) nem lesz lényeges azok számára, akik olyan kiváltságos helyzetben vannak, hogy ezekhez könnyedén, jelentős áldozathozatal nélkül is hozzájutnak. A nemek közti egyenlőség és az egyenlőtlenség csökkentése (5, 10) különösen problematikus pontok, hiszen a probléma nem is nyilvánvaló az egyenlőtlenségben a domináns, elsőrendű fél számára. Ő valószínűleg észre sem veszi az egyenlőtlenséget. Nem is fűződik közvetlen érdeke annak felszámolásához, hiszen azáltal ő saját pozíciójából veszít. Az újrahasznosítható és megfizethető energia, valamint a források felelősségteljes használata egyre inkább az egyének hatáskörébe kerül, de mindezek alkalmazása sokszor gazdasági, vagy jogi szabályozások korlátaiba ütközik. Nézzük csak meg, hogy milyen alternatívák léteznek a megújuló energiaforrások használatára, milyen engedélyeztetéssel és milyen anyagi vonzattal jár ezek kiépítése. (7, 12) A jó munkalehetőségek és gazdaságok, valamint az innováció és jó infrastruktúra elvárása nem az egyén felelőssége. A megállapított pontok államok közötti egyeztetés alapján kerültek megfogalmazásra, de a hatékonyság érdekében fontos látnunk, hogy mindezek érdekében az egyén mit tehet, az egyéni cselekvés milyen mértékben számít ezen célkitűzések esetében. (8, 9) Az éghajlatváltozással szembeni fellépés, valamint a béke és igazság megteremtése szinte már utópisztikus célok. (13, 16) Törekedni lehet, sőt kell is rá, de mindezek feltételeinek megteremtése nélkül maga a célkitűzés is annyira távolinak és lehetetlennek tűnik, hogy félő, hogy az olvasó számára túllép az ingerküszöbön és komolytalanná válik.

A többi faktor, a városok és közösségek, az óceánok, a földhasználat (11, 14, 15) fenntarthatóságát célozza, melyek esetében maga fenntarthatóság fogalma válik megkérdőjelezhetővé. Beszélhetünk-e egyáltalán fenntarthatóságról? Az állandóan változó világban miként definiáljuk a fenntarthatóságot, vagy ehelyett egy egészen más fogalomra lenne szükségünk? Az utolsó pont, a partnerség a fenntartható fejlődésért (17) tartalmazza egyedül az együttműködés igényét. Márpedig erkölcsi kötelességünk felismerni, hogy ha egy probléma közös, akkor annak megoldása is közös fellépést igényel. A felelősségvállalás az egyéni boldogulásért egyszerre kiterjed a közösségi létért való felelősségvállalásra is, ami a 21. század életmódja által generált normák között egyre kevésbé értelmezhető. Az ókori görög poliszokban egyértelmű volt, hogy az ember elsőrendűen polisz polgár és csak a következő lépésben tételezi magát, mint egyént (Pais, 1988). Ez azonban csak azért volt lehetséges, mert az ókori poliszok zárt társadalomként funkcionáltak. A polgárok ismerték egymást, nyíltak voltak a viszonyok, mindenki ismerte és ugyanúgy ismerte a szabályokat és azok megszegésének következményeit. Mindez egy nyílt társadalomban ellehetetlenül. Nincs meg a közvetlen szüksége a társadalmiságnak. Nem érezzük már a bőrünkön a léter ért fenyegetettséget. A zárt társadalomban a legnagyobb büntetés a száműzés, a kitaszítás volt. A nyílt társadalomban örül az egyén, ha talál egy számára megfelelő

közösséget, melynek önként szeretne részévé válni. A közös fellépés szükségszerűsége épp ezért nem nyilvánvaló. Nem egyértelmű, hogy a kooperációval micsoda előnyökhöz juthat az egyén is.

Összefoglalás

Miben rejlik tehát a fenntarthatóság etikája? A kérdés önmagában megválaszolhatatlan, ahogy a fenntarthatóság fogalma tisztázatlan és értelmezhetetlen marad. Az azonban bizonyos, hogy etikai kötelességünk felismerni a tetteink súlyát, a következmények hatását, és a lehető leginkább tudatos módon a közösség tagjaként, az ökoszisztéma egy elemeként definiálni önmagunkat. Mindezek fényében kell az időperspektívát kitágítva, túllépve saját pillanatnyi (vélt) haszonszerzésünk elsődrendűségén, felelősségteljesen, lelkiismereti szempontokat előtérbe helyezve cselekedni.

Irodalomjegyzék

- Az EU és az ENSZ: közös célok a fenntartható jövőért, <https://bit.ly/3qFRA7i>, utolsó hozzáférés: 2023.06.12.
- Antal Artila – Földes György (szerk.) (2022): *Igazságosság – demokrácia – fenntarthatóság*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Barabási Albert-László (2017): *A hálózatok tudománya*. Libri Kiadó, Budapest.
- Eisenstein, Charles (2021): *Klíma. Átfogó megoldások egy élhető jövőért*. Édesvíz Kiadó, Budapest.
- Ernöfy Nóra: *A környezetvédelem mára létkérdés lett*. Index, 2022. 06. 05. Index, <https://bit.ly/3QQoPPR>, utolsó hozzáférés: 2023.05.20.
- Horváth Balázs (2020): *Erkölc és civilizáció. A környezeti problémák etikai oldala*. Typotex Kiadó, Budapest.
- IPCC 6th Assessment. 2022. <https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg2>, utolsó hozzáférés: 2023.08.01.
- Lányi András – Jávor Benedek (szerk.) (2005): *Környezet és etika. Szöveggyűjtemény*. Ökoetika Sorozat, L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Lovelock, James (1979): *Gaia: A New Look at Life on Earth*. Oxford University Press.
- Pais István (1988): *A görög filozófia*. Magánkiadás, Budapest.
- Platón (2001): *Az állam*. Lazi, Szeged.
- Plutarkhosz (1978): *Párhuzamos életrajzok*. I. kötet. Magyar Helikon, Budapest.
- Smith, Adam (2009): *The Theory of Moral Sentiments*. Penguin Classics.
- Szent Ágoston (1995): *Vallomások*. XI. könyv, 14-23. fejezet. Szent István Társulat.
- Szécsi Gábor – Tóth I. János (szerk.) (2020): *Természet és felelősség. A környezeti etika és nevelés filozófiai alapjai*. Gondolat, Budapest.
- Trembeczki István (2019): *A történelem végének filozófiája. Makrotörténelmi és környezetetikai perspektívák*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- United Nations (2015). Department of Economic and Social Affairs Sustainable Development, <https://sdgs.un.org/goals>, utolsó elérés: 2023.08.20.

ETHICAL QUESTIONS OF SUSTAINABILITY

Abstract

First, we have to interpret sustainability on a philosophical basis in order to clarify our concepts and outline the problems. Creating this common language platform, we can turn to the practice as to the discussion of ethical aspects. The issue of responsibility cannot be discussed until we know to whom, to what and to what time frames it applies. Furthermore, we must be able to place human in the ecological system and clarify its role in the processes.

Keywords: *philosophy, ethics, responsibility of science, social responsibility, individual responsibility*

AZ EURÓPAI UNIÓ SZEREPE AZ ENSZ FENNTARTHATÓ FEJLŐDÉSI MENETRENDJÉNEK VÉGREHAJTÁSÁBAN

Pánovics Attila

környezetjogász, egyetemi adjunktus

PTE, Állam- és Jogtudományi Kar, Nemzetközi- és Európaijogi Tanszék

ORCID 0009-0009-7011-4373

Dol: 10.15170/PSK.2023.SI.02

Publikálva: 2023.08.28.

Hivatkozási formátum:

Pánovics, Attila (2023): Az Európai Unió szerepe az ENSZ fenntartható fejlődési menetrendjének végrehajtásában. *Pólusok, Zöld Különszám*, 16–30.

Támogatói Információk:

A különszám megjelenését támogatta a Pécsi Tudományegyetem Hallgatói Szolgáltatási Központ Tehetségigazgató Iroda. A különszám a PTE Fenntartható Fejlődésért Szakkollégium szakmai együttműködésének eredménye. Szerkesztő: Dr. Glied Viktor (PTE BTK).

A folyóiratban megjelenő írások a Creative Commons Nevezd meg - Nem Kereskedelmi - ShareAlike 4.0 nemzetközi licenc alatt kezeltek.

 CC BY-NC-SA 4.0

Absztrakt

2023 fontos dátum az ENSZ 2030-ig tartó időszakra vonatkozó célkitűzéseinek a megvalósításában. A 2015 óta eltelt évek tapasztalatai egyre sürgetőbbé teszik a nemzetközi közösség szembesítését az igen korlátozott eredményekkel az Agenda 2030 program félidős értékelése keretében. A tanulmány áttekinti a program eddigi történetét, megvalósításának jelenlegi helyzetét, valamint külön vizsgálja az Európai Unió szerepét, amely nemzetközi összehasonlításban is kiemelkedő erőfeszítéseket tesz a globális szintű kihívások hatékonyabb kezelése érdekében, egyfajta modellként szolgálva a világ többi régiója számára.

Kulcsszavak: Agenda 2030, Fenntartható Fejlődési Célok, Európai Zöld Megállapodás

Bevezetés

Az ENSZ alapítása után 70 évvel, 2015. szeptember 25-én fogadták el a fenntartható fejlődésről szóló New York-i csúcstalálkozón a „Világunk átalakítása: a 2030-ig tartó időszakra vonatkozó fenntartható fejlődési menetrend” című határozatot (UN, 2015), amelynek előkészítéséről még 2012-ben, a Rio+20 Világkonferencián született döntés (Stevens – Kanie, 2016: 394). Az elfogadásra néhány hónappal az új, globális klímaszerződés, a Párizsi Megállapodás 2015 decemberi megszületése előtt került sor az, ami nagyban elősegítette a klímátárgyalások későbbi sikerét.¹

¹ Az ENSZ Éghajlatváltozási Keretegyezménye Felelősek 2015. december 12-én Párizsban rendezett 21. Konferenciáján (COP21) elfogadott megállapodásra (Párizsi Megállapodás) egy egyetemes, jogilag kötelező nemzetközi szerződés, amelynek a végrehajtása rendkívül lassan és ellentmondásosan halad. A 2022. november 20-án Sarm-es-Sejkben megtartott COP27-konferencián is született egy új megállapodás a sérülékeny helyzetű országoknak a veszteségek és károk

Az azóta eltelt években széles körben ismertté vált, hogy mit tartalmaz a fenntartható fejlődési menetrend, milyen válaszokat kíván adni a nemzetközi közösség az előtte tornyosuló, összetett és súlyosbodó kihívásokra, illetve egyre többen és egyre alaposabban vizsgálják azt is, hogy milyen tényezők hátráltatják a 2030-ig kitűzött célok elérését. A végrehajtás hiányosságai már most is rengeteg tapasztalattal és tanulsággal szolgálnak, egyben egyedülálló lehetőséget is teremtenek a globális erőfeszítések hatékonyságának növelésére, amihez Európának (az Európai Uniónak) is döntő mértékben hozzá kell járulnia.

Az Agenda 2030 program és a Fenntartható Fejlődési Célok

Az „Agenda 2030” program néven is ismert „Fenntartható Fejlődési Keretrendszer”² legfontosabb érdeme, hogy átveszi a fenntartható fejlődési programok átfogóbb szemléletét, és hosszú évtizedek után végre kifejezi a korábban egymással párhuzamosan futó, több vonatkozásban egymásnak ellentmondó fejlesztési és fenntartható fejlődési tevékenység harmonizálására irányuló szándékot (Faragó, 2016: 20). Ki-egyensúlyozottabb módon próbálja egyesíteni a fenntartható fejlődés három dimenzióját, és elsőként jelent nemzetközi konszenzust arra nézve, hogy a béke, a biztonság, a mindenkit megillető igazságszolgáltatáshoz való hozzáférés és a társadalmi egyenlőség egymást erősítő célok.³ Az ebben található 17 fő célt (*Sustainable Development Goals – SDGs*)⁴ és az azokhoz kapcsolódó, 169 alcélt (*Targets*) az ENSZ azóta is iránytűnek tekint a tagállamai – jelenleg 193 ország – számára.

Valamennyi ország osztozik a vállalt célkitűzések eléréséért vállalt felelősségben, mert az Agenda 2030 program az emberiség közös ügye, ami elsődlegesen egy sajátos közpolitikai keretrendszert jelent, de közben egyfajta „erkölcsi parancs” is, amely az ENSZ keretében 75 évvel ezelőtt, 1948 végén elfogadott Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatán (*Universal Declaration of Human Rights – UDHR*) alapul (Sachs et al., 2023: 4). A vagyon- és jövedelemeloszlás terén tapasztalható, növekvő szakadék elképesztő mértékű – és egyébként kizárólag az emberi fajra jellemző (Gallor, 2022: 18) – egyenlőtlenségekhez és szegénységhez, a világ számos részén ún.

finanszírozását biztosító új mechanizmusról, de hiányoznak azok az eszközök, amelyek lehetővé tennék az egyes országok által vállalt kötelezettségek számonkérését (ha már a hatékony kikényszerítésre gyakorlatilag semmi esély nincs).

² Agenda 2030, <https://ensz.kormany.hu/agenda-2030>, utolsó hozzáférés: 2023.06.21.

³ COM(2016) 739 final, 2016.11.22.

⁴ 1. No Poverty, 2. Zero Hunger, 3. Good Health and Well-Being, 4. Quality Education, 5. Gender Equality, 6. Clean Water and Sanitation, Affordable and Clean Energy, 8. Decent Work and Economic Growth, 9. Industry, Innovation and Infrastructure, 10. Reduced Inequality, 11. Sustainable Cities and Communities, 12. Responsible Production and Consumption, 13. Climate Action, 14. Life Below Water, 15. Life On Land, 16. Peace, Justice and Strong Institutions, 17. Partnerships for the Goals.

megosztott társadalmakhoz (*fragmented societies*) vezetett. A program ezért a „senkit nem hagyunk hátra” (*leave no one behind*) elvet alapul véve kívánja biztosítani minden egyes ember számára az élethez és a méltósághoz elengedhetetlen, alapvető szükségleteket.

A Fenntartható Fejlődési Célok egyetemes jellegűek (Luttikhuis – Wiebe, 2023: 1831), ezért mind a fejlett, mind a fejlődő országokra feladatokat ró azok megvalósítása. Ennek sikerességéhez a tudomány és a közpolitika kiterjesztett interakciójára (*science-policy interface*), valamint elsősorban pénzügyi támogatásra van szükség, az egyes országok azonban e kulcsfeltételek tekintetében is nagyon eltérő lehetőségekkel rendelkeznek. Ha ehhez hozzátesszük, hogy a Fenntartható Fejlődési Célok – a köztük fennálló kapcsolatokon és kölcsönhatásokon keresztül (Kroll et al., 2019: 10–11) – egy összefüggő rendszert alkotnak, és tulajdonképpen valamenyny szakpolitikát érintik, a holisztikus megközelítés is elengedhetetlen a hatékony végrehajtáshoz. A jog és az intézmények számára az igazi kihívás a különböző szempontok egységben (integráltan) történő kezelése (Bándi et al., 2022: 52), a közpolitikák közötti nagyobb összhang és hatékonyság megteremtése.

Az Agenda 2030 program megvalósításának helyzete

A Fenntartható Fejlődési Keretrendszer megvalósítása terén történő haladáshoz konkrét, mérhető, határidőkhöz kötött és rendszeresen felülvizsgált célok, és az azok elérésére irányuló konkrét intézkedések kellenek, valamint aktualizált nyomonkövetési rendszer és megfelelő indikátorok. Ennek vizsgálatát az ENSZ szintjén egy magas szintű politikai fórum (*High Level Political Forum – HLPF*) koordinálja, amely miniszteri szinten évente, állam- és kormányfői szinten pedig négyévente ülésezik.⁵ A mindig nyár közepén tartott, éves fórumokon tematikus felülvizsgálatot végeznek az egyes prioritásokkal kapcsolatban, és a tagállamok lehetőséget kapnak a nemzeti szintű végrehajtással kapcsolatos jó gyakorlatok megosztására, valamint önkéntes nemzeti beszámolóik bemutatására.⁶ A Fenntartható Fejlődési Célok végrehajtásának átfogó értékelésére négyévente, az ENSZ Közgyűlésének égisze alatt kerül sor, egy átfogó szakmai jelentésre építve. A globális jelentést elkészítése az ENSZ Főtitkára által kinevezett, független szakértőkből álló csoport feladata; munkájukat az ENSZ részéről hat ügynökség (*agency*) segíti.⁷

A nemzetközi közösség azonban nem volt felkészülve olyan váratlan eseményekre 2015 után, mint a Covid19-világjárvány vagy Oroszország Ukrajna elleni háborúja. Előbbi bizonyította többek között a kormányzatokkal szembeni bizalom,

⁵ Előbbi az ENSZ Gazdasági és Szociális Tanácsa (ECOSOC), utóbbi pedig az ENSZ Közgyűlése keretében.

⁶ Magyarország 2018 júliusában tette közzé az első önkéntes beszámolóját.

⁷ Ezek a következők: DESA, UNCTAD, UNDP, UNEP, UNESCO és a Világbank.

az átlátható döntéshozatal, és a sokkhatásokkal szembeni ellenállóképesség fokozásának fontosságát (OECD, 2022: 29–30), utóbbi megzavarta a globális energiaellátási rendszereket, és sürgetővé tette a fosszilis tüzelőanyagoktól való függőség mielőbbi csökkentését, a kapcsolódó támogatások fokozatos megszüntetését, valamint a megújuló energiaforrásokra történő áttérést. Ezzel előtérbe került a Fenntartható Fejlődési Célok közül a tiszta és hozzáférhető energiával kapcsolatos célkitűzés (7. Cél), amely – átfogó jellege miatt – szorosan kapcsolódik a többi célkitűzéshez (szegénység felszámolása, éghajlatváltozás, élelmezésbiztonság, fenntartható városok és közösségek, innováció, közlekedés stb.), így azok eléréséhez is hozzájárul.

2019-ben az „SDG Summit” elnevezésű találkozó jelentette az első lehetőséget az Agenda 2030 elfogadása (2015) óta eltelt időszak áttekintésére, és a következő 10 éves időszakra vonatkozó irányok meghatározására. A résztvevők megerősítették az elkötelezettségüket a program végrehajtása iránt, és sürgették a szükséges lépések felgyorsítását, illetve hangsúlyozták, hogy egyes területeken túl lassú az előrelépés, a szegénység felszámolása terén pedig egyre távolodik az 1. Cél elérhetősége.⁸ Az ENSZ Fenntartható Fejlődési Megoldásokkal Foglalkozó Hálózata (*Sustainable Development Solutions Network – SDSN*), amelyet még 2012-ben – közvetlenül a Rio+20 Világkonferencia után – hoztak létre, már a 2022. évi, „A válságtól a fenntartható fejlődésig: a fenntartható fejlődési célok mint 2030-ig tartó menetrend és azon túl” című jelentésében (Sachs et al., 2022) felhívta rá a figyelmet, hogy globálisan tekintve két egymást követő évben sem sikerült előrehaladást felmutatni a Fenntartható Fejlődési Célok terén (ami a negatív tendenciák állandósulását jelzi). A megvalósítás hiányosságai miatt – jelen állás szerint – csak a Célok kevesebb, mint 20%-a tud megvalósulni 2030-ig (Uo., 23), és a vonatkozó mutató átlagos pontszáma tovább csökkent 2021-ben, ezért gyakorlatilag egyetlen ország sincs azon az úton, hogy 2030-ra valamennyit el tudja érni. Ahogy az ENSZ főtitkára fogalmazott a 2022-ben: nem lehetünk elégedettek, mert a Fenntartható Fejlődési Célok megmentése fontosabb, mint valaha.⁹ Mindezeket megerősíti a 2023-as globális jelentés nyilvánosságra hozott tervezete is (UN, 2023: 124).

2023 ezért kulcsfontosságú év lesz a Fenntartható Fejlődési Célok felülvizsgálatában, illetve a 2030-ig történő megvalósításuk előmozdításában. A 2023. júliusi magas szintű politikai fórum és a 2023. szeptember 19–20-án megrendezésre kerülő nemzetközi csúcstalálkozó is a 2030-ig tartó időszakra szóló menetrend és a Fenntartható Fejlődési Célok félidejét jelöli. Mindkettő döntő jelentőségű lesz a politikai elkötelezettség megerősítése szempontjából, ambiciózus célokat kell továbbá

⁸ Official Documents System of the United Nations, <https://bit.ly/3qJjcIJ>, utolsó hozzáférés: 2023.06.27.

⁹ Rescuing Sustainable Development Goals More Important Than Ever, Secretary-General Tells Economic and Social Council, Stressing ‘This Is No Time for Complacency’, <https://bit.ly/3KQubXL>, utolsó hozzáférés: 2023.06.27.

kijelölni a 2030 utáni időszakra, és az is nyilvánvaló, hogy az államok és nemzetközi szervezetek képviselői mellett más érdekelt szereplők (magán- és tudományos szféra, civil szervezetek stb.) aktívabb együttműködésére is szükség lesz a folyamat megújításához. Ennek során továbbra is szem előtt kell tartani, hogy a téttenség legsúlyosabb következményeit a leginkább kiszolgáltatott helyzetben lévő emberek és közösségek fogják elszenvedni.

A Fenntartható Fejlődési Célok finanszírozása

Az Agenda 2030 program eddigi sikertelenségének legfőbb, prózai oka a pénzügyi források elégtelensége. Ennek több magyarázata is van: egyrészt a rendelkezésre álló közpénzek eleve korlátozottak, ezért a lehető leghatékonyabban kellene felhasználni őket, másrészt nyilvánvaló, hogy összességükben sem elegendőek a kihívások kezeléséhez, ezért a magánszféra forrásait is mozgósítani kell (ún. „vegyes finanszírozás”), harmadrészt „fenntartható finanszírozásra” van szükség, tehát megfelelő mederbe kell terelni a pénzek felhasználását, objektív és átlátható kritériumrendszer alapján. Ahogy az a Franciaországban, 2023. június 22–23-án „Új globális pénzügyi paktum” címmel tartott nemzetközi csúcstalálkozón is elhangzott, 2023 ebből a szempontból „a lehetőségek éve”, amennyiben sikerül átgondolni és megállapodni arról, hogy miként kell átalakítani a jelenlegi, globális pénzügyi rendszert.¹⁰

A válságok miatt jelentkező pénzügyi és likviditási kihívások kezelése különösen azokban a fejlődő (feltörekvő) országokban, amelyeket egyébként is magas adósságállomány és korlátozott politikai mozgástér jellemez (OECD, 2022: 12). Már az Agenda 2030 program elfogadása előtt, Addisz-Abeában tartott harmadik nemzetközi fejlesztésfinanszírozási konferencián (2015. július 13–16-án) felhívták a figyelmet a globális pénzügyi struktúra megreformálásának szükségességére. Ez magában foglalja a költségvetések összhangba hozását a 17 Fenntartható Fejlődési Céllal és a hozzájuk tartozó alcélokkal, beleértve a környezetre káros támogatások haladéktalan azonosítását és fokozatos megszüntetését is. Az említett országok esetén azonban az adósságteher kritikus mértékben szűkíti a költségvetési mozgásteret a vonatkozó szakpolitikák finanszírozása terén, és magas hitelfelvételi költségeket eredményez, így befektetni sem tudnak a Fenntartható Fejlődési Célok elérésébe.¹¹ Ezt a helyzetet súlyosbítják azok a külső sokkhatások, amelyek a fejlett országokat is váratlan kihívások elé állítják.

A nemzetközi közösség jelenleg nem rendelkezik olyan eszközökkel, amelyek kezelni tudnák a rendszerszintű adósságválságot, és kellően csökkentené a terheket az adósságok átalakításával. Ezért sürgősen szükség lenne a hazai forrásaik

¹⁰ Summit Proposes Roadmap for More Inclusive International Financial System, <https://bit.ly/3sjSC9z>, utolsó hozzáférés: 2023.06.28.

¹¹ 2022 végén a világ 69 legszegényebb országa közül 37-ben volt nagy az adósságválság kockázata, vagy már akkor is adósságtörlesztési nehézségekkel küzdöttek.

mozgósításához szükséges szabályozási környezetre, hatékony adósságenyhítő intézkedésekre, a beruházások hosszú távú finanszírozására (ami a legszegényebb országok esetében támogatáson alapul), valamint nemzetközi szinten az illegális pénzkiáramlás és az adóparadicsomok elleni fellépésre. Egy gyors, globális adósságenyhítési mechanizmus véget vetne a „túl kevés, túl későn” (*too little, too late*) szindrómának, megállítaná az adóssághelyzet szükségtelen súlyosbodását, és képes lenne megelőzni az újabb adósságválságokat.

Az Európai Unió, mint regionális modell

A Fenntartható Fejlődési Célok elérésében a legfontosabb szerepet a legnagyobb és leggyorsabban növekvő gazdaságokat tömörítő nemzetközi fórum, a G20-csoport játssza. A csoportnak teljes jogú tagja az Európai Unió, de az uniós tagállamok közül saját jogán, önálló tagként jelenik meg Németország, Franciaország és Olaszország (Spanyolország állandó meghívottként vesz részt a tanácskozásokon). A G20-csoport tagjai együttesen a globális GDP több mint 80%-át, a világkereskedelem legalább háromnegyedét, a népesség kétharmadát, és a mezőgazdasági termékek kereskedelmének mintegy négyötödét képviselik.¹² A G20-ak tevékenységét kiegészíti a G7-csoport (Oroszország 2014-es kizárása előtt G8), amely az iparilag legfejlettebb demokratikus országok (USA, Kanada, Japán, az Egyesült Királyság, Németország, Franciaország és Olaszország) vezetőinek informális fóruma. A G7 tagjai természetesen jelen vannak a G20-csoportban is, bár ott a szélesebb körű és heterogénebb tagság megnehezíti a konszenzus elérését a csúcstalálkozókon; az Európai Unió jogelődje, az Európai (Gazdasági) Közösség először 1977-ben képviseltette magát, majd 1981-től vált állandó résztvevővé.

Az Európai Unióra a nemzetközi partnerek a mai napig elsősorban regionális gazdasági integrációs szervezetként (*Regional Economic Integration Organisation – REIO*) tekintenek, ami az európai integrációs folyamat történetét tekintve önmagában nem meglepő. Az évtizedek során azonban az EU nem csak a tagállamok számát tekintve fejlődött látványosan, hanem a hatásköreit tekintve is. A nemzetközi kereskedelem sem pusztán az áruk és szolgáltatások cseréjét jelenti, hanem stratégiai eszköz az Unió számára, amely lehetővé teszi olyan partnerségek kiépítését, amelyek garantálják a nemzetközileg elfogadott normák tiszteletben tartását, miközben az EU érdekeit is védik. Ennek érdekében az új, átfogó kétoldalú megállapodások külön fejezetet tartalmaznak a fenntartható fejlődésről, és előírják a legmagasabb szintű éghajlat-, környezet- és munkavédelmi normákat.

¹² European Commission, Agriculture and rural development, <https://bit.ly/3E62rum>, utolsó hozzáférés: 2023.06.29.

„A multilateralizmus bajnokaként” (Európai Parlament, 2023) az Európai Unió egyedülállóan jó helyzetben van ahhoz, hogy gazdasági és politikai befolyását kihasználva ösztönözni tudja a nemzetközi partnereit a fenntarthatósági szempontok érvényesítése érdekében, és felgyorsítsa az előrehaladást az Agenda 2030 program végrehajtásában. Nem véletlen, hogy az EU és tagállamai nélkülözhetetlen szerepet játszottak az Agenda 2030 megszületésében, valamint a Párizsi Megállapodás elfogadásában és hatályba lépésében is.¹³ Regionális gazdasági integrációs szervezetként élen jár az Egyesült Nemzetek Szervezete, a G20-ak, a G7-ek, az OECD, a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (ILO), az Egészségügyi Világszervezet (WHO) és a nemzetközi pénzügyi szervezetek által vállalt koordinációs erőfeszítésekben, és még számos egyéb nemzetközi szervezetben és fórumon.

Az Európai Zöld Megállapodás

Az Európai Unió 2019 óta következetesen azt a fő célkitűzést tartja szem előtt, hogy a természeti tőke megőrzése mellett felgyorsítsa az alacsony szén-dioxid-kibocsátású, az éghajlatváltozás hatásainak ellenálló, körkörös gazdaságra való átállást. Az Európai Zöld Megállapodás¹⁴ egy komplex és példamutató, de tulajdonképpen merész stratégia, amelynek elemei a fenntarthatóság gazdasági, társadalmi és környezeti dimenziójára egyaránt kiterjednek. Ezt egészíti ki a szociális jogok európai pillérének megvalósítására vonatkozó cselekvési terv,¹⁵ amely arra irányul, hogy a klímasemlegességgel, a digitalizációval és a demográfiai változásokkal kapcsolatos átalakulások szociális szempontból méltányos és igazságos módon menjenek végbe.¹⁶

Az Európai Zöld Megállapodás rendkívül ambiciózus program, amely hosszú távra megfelelő igazodási pontot jelent az Unió és a tagállamai számára annak érdekében, hogy Európa 2050-re a világ első klímasemleges kontinensévé váljon, ezzel is hozzájárulva a Párizsi Megállapodás céljainak eléréséhez (Glien – Pánovics, 2022: 117–118). A zöld átállás legfontosabb eszköze olyan projektek finanszírozásának a növelése, amelyek elősegítik a környezeti szempontból fenntartható, alacsony szén-dioxid-kibocsátású gazdaságra történő áttérést, és hozzájárulnak annak elkerüléséhez, hogy a gazdaságok beleragadjanak egy magas szén-dioxid-kibocsátású (szennyező), a nem megújuló természeti erőforrásokat kimerítő környezethasználatba. A pénzügyi támogatások és egyéb gazdasági ösztönzők mellett az EU a teljes kereskedelmi és beruházási eszköztárát be tudja vetni annak érdekében, hogy erősítse az együttműködést harmadik országokkal, különösen a szomszédságpolitika

¹³ Az EU 2016. április 22-én írta alá, és 2016. október 5-én ratifikálta a Párizsi Megállapodást, amely 2016. november 4-én hatályba is lépett.

¹⁴ COM(2019) 640 final, 2019.12.11.

¹⁵ Cselekvési terv a szociális jogok európai pillérének megvalósítására, <https://bit.ly/47GG4cy>, utolsó hozzáférés: 2023.06.30.

¹⁶ COM(2020) 14 final, 2020.1.14.

területén, a Nyugat-Balkánon, a Közel-Keleten és Észak-Afrikában. A zöld átállást így a nemzetközi együttműködés napirendjén is megjelent, ösztönözve más szereplőket is a klímasemlegesség irányába tett lépések meghozatalára (Dennison et al., 2021: 1).

Az Európai Zöld Megállapodáshoz szorosan kapcsolódik az EU nyolcadik környezetvédelmi cselekvési programja¹⁷ és más ágazati programok. Legfőbb hozzáadott értéke a különböző uniós szakpolitikák átfogó szemléletbe való összefogása egy integrált és tudományos alapokon nyugvó megközelítés alkalmazása révén. Ezeknek a szakpolitikáknak a kidolgozását és végrehajtását az ENSZ Fenntartható Fejlődési Céljainak kell vezérelniük. Az Európai Zöld Megállapodás sikere ezért elválaszthatatlanul összekapcsolódik e Célok elérésével (és viszont).

A zöld (és digitális) átállás megteremtését mind a Covid19-világjárvány, mind az orosz-ukrán konfliktus felgyorsította. A koronavírus visszavetette az üzleti tevékenységet, növelte a szociális védelem iránti igényt, és bebizonyosodott egyrészt, hogy milyen szoros összefüggés van az emberi egészség és a környezeti rendszerek között, rávilágított a globális értékláncok kölcsönös függőségére, a gazdasági-társadalmi rendszerek sebezhetőségére, illetve a termelés és fogyasztás addigi struktúrájának fenntarthatatlanságára. Nem mellékesen az EU-27 országainak belöldi ÜHG-kibocsátása – a nemzetközi légi közlekedést is beszámítva – 31%-kal csökkent 2020-ban (az 1990-es szinthez képest), és elérte a 30 éven belüli legalacsonyabb szintet.¹⁸ A 2022. február 24-én kirobbant orosz-ukrán konfliktus pedig alapjaiban rázta meg a tagállamok alapvetően fosszilis tüzelőanyagokra épülő gazdaságait, a magas energiaárak pedig szinte minden ágazatot érintettek, köztük a Covid19-járvány által különösen sújtott közlekedést és idegenforgalmat, de különösen súlyos hatást gyakorolt a mezőgazdaságra, az élelmiszer-feldolgozásra, a halászatra és az akvakultúra-ágazatra is.¹⁹ Az Ukrajna elleni orosz katonai agresszió ugyanakkor látványosan fel is gyorsította az EU energiaimportjának diverzifikálását, illetve az elmozdulást a megújuló energiaforrások irányába az energiamixen belül (még a kelet-közép-európai országok orosz energiaellátástól való, jelentős függősége ellenére is).²⁰

¹⁷ Az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2022/591 határozata (2022. április 6.) a 2030-ig tartó időszakra szóló általános uniós környezetvédelmi cselekvési programról (HL L 114, 2022.4.12., 22. o.).

¹⁸ Az európai éghajlat-politikai fellépés felgyorsítása a zöld, méltányos és virágzó jövő érdekében Az uniós éghajlat-politikai fellépésről szóló 2021. évi eredményjelentés, COM(2021) 960 final, 2021.10.26., 2. o.

¹⁹ Az állami támogatásokra vonatkozó, az Ukrajna elleni orosz agresszióval összefüggésben a gazdaság támogatását célzó ideiglenes válság- és átállási keret, C(2023) 1711 final, 2023.3.9., 2. o.

²⁰ Magyarország esetében a meglévő infrastruktúra, a természeti erőforrások korlátozottsága, valamint a hivatalos kormányzati politika a többi tagállamétól eltérő álláspontokat eredményez, ami elsősorban az EU Tanácsának keretében zajló tárgyalásokon, valamint az Európai Tanács csúcstalálkozóin folytatott vitákban vezet egyébként szokatlan hangnemű vitákhoz.

Az uniós fejlesztéspolitika szerepe

Az Európai Unió is tisztában van vele, hogy a fejlődő országok számára az egyik fő kihívás, hogy gazdasági diverzifikáció révén feljebb kerüljenek a globális értékláncban, és az exportorientált termelési modellről áttérjenek a hazai és regionális piacokon alapuló fejlesztésre. Kétségtelen, hogy az EU és tagállamai nem teljesítették kollektív kötelezettségvállalásukat, miszerint legalább a GNI 0,7%-át kitevő hivatalos fejlesztési támogatást biztosítanak a fejlődő országoknak, ennek ellenére már most is a globális fejlesztési segélyek legnagyobb adományozói közé tartoznak, a globális fejlesztési támogatás mintegy 43%-át biztosítva.

Az EU a világ legnagyobb donoraként és vezető gazdasági hatalmaként vezető szerepet játszik a nemzetközi szolidaritás megeremtésében, ezért kiterjedt kapcsolatrendszert működtet, amely kiterjed a világ majdnem összes országára, valamint a nemzetközi közösség egyéb szereplőire is. Az EU-nak arra kell törekednie, hogy olyan kereskedelmi és együttműködési megállapodások kidolgozása érdekében folytasson tárgyalásokat a partnereivel, amelyek nem sértik az egyes felek szabályozási jogát (ideértve indokolt esetben a nyersanyagexport korlátozásának lehetőségét is), ugyanakkor biztosítják az éghajlat és az emberi jogok magas szintű védelmét. Az EU különböző ágazati területein (energia, mezőgazdaság, kereskedelem, adózás stb.) azonban továbbra sincs megfelelő koherencia az egyes szakpolitikák között, ami különösen aggasztó negatív következményekkel jár a fejlődő országokra nézve, és az uniós erőfeszítések ellenére a finanszírozás mértéke is jóval a szükségesnél alacsonyabb szinten maradt – miközben a Fenntartható Fejlődési Célok finanszírozásában a hiány aggasztó mértékben (évi 2,5 milliárd USD-ról évi 4 milliárd USD-ra) emelkedett (UNCTAD, 2022).

A koronavírus-járvány kapcsán alkalmazott „Európa együtt” megközelítés (*Team Europe approach*) képes volt hatékonyan összegyűjteni valamennyi uniós intézmény hozzájárulásait, és megfelelően ötvözte az uniós tagállamok és a pénzügyi intézmények – különösen az Európai Beruházási Bank (EBB)²¹ és az Európai Újjáépítési és Fejlesztési Bank (EBRD)²² – által mozgósított forrásokat. Az együttműködéseknek köszönhetően sikerült egy kritikus tömeget elérni, amely szükséges cselekvési keretet biztosított a válság kezeléséhez.²³ Európa globális szerepének

²¹ Az EBB az Európai Unió egyik legrégebbi szerve; sajátos nemzetközi pénzügyi intézmény, amelynek tagjai az uniós tagállamok, és amely a nemzetközi tőkepiacokon felvett pénzeknek köszönhetően tud kedvező feltételekkel hiteleket folyósítani az EU céljainak elérését szolgáló projektek megvalósításához (ezek kb. 10%-a az Unión kívül kerül felhasználásra).

²² Az EBRD-t (*European Bank for Reconstruction and Development*) 1991-ben hozták létre, londoni székhellyel. Részvényesei között jelenleg 69 ország, valamint maga az Európai Unió és az Európai Beruházási Bank is megtalálható. Az EBRD létrehozásáról szóló megállapodás Magyarországon az 1991. évi LV. törvénnyel került kihirdetésre.

²³ JOIN(2020) 11 final, 2020.4.8.

erősítése érdekében ezt a megközelítést vette alapul a Bizottság és az Unió külügyi és biztonságpolitikai főképviselője a 2021 végén útjára indított „Global Gateway” elnevezésű stratégia esetében is, amely „Európa hozzájárulása a globális beruházási szakadék csökkentéséhez”.²⁴ A tervek szerint ezzel mintegy 300 milliárd euró összegű beruházást sikerül mozgósítani 2021 és 2027 között, a globális szinten történő helyreállítás segítése érdekében. Az új európai stratégia az EU-t, a tagállamokat (és azok pénzügyi és fejlesztési intézményeit), az EBB-t és az EBRD-t tömöríti, és a magánszektor forrásainak bevonásával kíván olyan beruházásokat megvalósítani, amelyek a kulcsfontosságú ágazatok között hoznak létre olyan összeköttetéseket, megfelelve a legmagasabb szintű szociális és környezetvédelmi követelményeknek, és közben figyelembe véve partnerek szükségleteit és az Unió saját érdekeit is.

Az Uniónak vezető szerepet kell vállalnia az adókijátszási és adókikerülési gyakorlatok visszaszorításában (beleértve az adózási szempontból nem együttműködő országok és területek jegyzékbe vételét), és szorgalmaznia kell egy nemzetközi adóügyi együttműködéssel foglalkozó kormányközi ENSZ-bizottság létrehozását. Egy megerősített multilaterális adósságenyhítő kezdeményezés hatékony mechanizmussal rendelkezhet a magánhitelezők bevonására, adósságenyhítésre a Fenntartható Fejlődési Célok eléréseért és az éghajlatpolitikai fellépésért cserébe (ún. „adósság-csere”), valamint az adósságok automatikus felfüggesztésének elfogadására sokkhatások esetén.

A Fenntartható Fejlődési Célok uniós szintű végrehajtása

A Fenntartható Fejlődési Célok végrehajtásáért tett erőfeszítések már 2015-ben is jelen voltak az EU számos politikájában, azóta pedig az Európai Bizottság munkájának egyik vezérelve, hogy valamennyi szakpolitikai terület összhangba kerüljön az ENSZ Fenntartható Fejlődési Keretrendszerével. Az Európai Bizottság 2017-ben dolgozta ki a Fenntartható Fejlődési Célokkal kapcsolatos indikátorkészletet az Unió számára, amely 100 indikátorból áll – ezek több mint 2/3-a összhangban van az ENSZ indikátoraival (Eurostat, 2022: 4) –, és ezek évente megújításra kerülnek, amennyiben szükséges. Az EU 2019-ben – az év második felében kiemelt szerephez jutó finn elnökség idején – számolt be először a Fenntartható Fejlődési Célok uniós szintű végrehajtásának helyzetéről, különös tekintettel a harmadik (fejlődő) országokban végzett fejlesztéspolitikai és egyéb uniós eszközök hatásaira.

²⁴ „Global Gateway”: mintegy 300 milliárd euró a világszerte fenntartható összeköttetéseket előmozdító uniós stratégia, <https://bit.ly/44m6kGb>, utolsó hozzáférés: 2023.07.02.

A 2019–2024 közötti időszakban az EU stratégiai menetrendje a következő négy kiemelt területre koncentrál, amelyek mindegyike szorosan kapcsolódik az ENSZ Fenntartható Fejlődési Céljaihoz is:

- a polgárok és szabadságaik védelme,
- erős és életteli gazdasági bázis kialakítása,
- klímasemleges, zöld, méltányos és szociális Európa megvalósítása,
- az európai érdekek és értékek előmozdítása a globális szinten.²⁵

A von der Leyen elnök vezette Bizottság által, a 2019–2024-es ciklusra meghatározott prioritások²⁶ is segítik a Fenntartható Fejlődési Célok elérését,²⁷ amelyek beépültek az ún. európai szemeszterbe²⁸ és a jogalkotás minőségének javítását célzó eszközök közé is. Az Európai Bizottság 2023. évi munkaprogramjában megjelent a Fenntartható Fejlődési Célok végrehajtásának első önkéntes áttekintése, valamint annak előterjesztése 2023-ban, az ENSZ magas szintű politikai fóruma keretében.²⁹

A 2030-ig tartó menetrend nyomonkövetési és felülvizsgálati keretének sarokkövét az önkéntes nemzeti beszámolók képezik, és mivel az ENSZ 193 tagállamából öt ország még nem hozta nyilvánosságra az önkéntes beszámolóját,³⁰ ezért 2023-ban ideje lenne arról is dönteni, hogy a nemzetközi közösség átálljon az önkéntes beszámolók készítéséről a kötelező jelentéstételre (a szabványosítás folytatásával párhuzamosan). Az Európai Unió Statisztikai hivatala (Eurostat) évente készít ún. nyomonkövetési jelentéseket a Fenntartható Fejlődési Célok megvalósítása terén tett uniós előrelépésről.³¹ A 2023. évi nyomonkövetési jelentés az európai szemeszter tavaszi csomagjával egyszerre került közzétételre, növelve annak szakpolitikai relevanciáját. Ebben összefoglalásra kerültek mindazok az eredmények, amelyeket az EU az elmúlt évek erőfeszítéseinek köszönhetően, ténylegesen is elért.

²⁵ A new strategic agenda for the EU 2019-2024, <https://bit.ly/45r5KIQ>, utolsó hozzáférés: 2023.07.03.

²⁶ 1. Európai Zöld Megállapodás, 2. A digitális korra felkészült Európa, 3. Emberközpontú gazdaság, 4. Erősebb Európa a nemzetközi szinten, 5. Az európai életmód előmozdítása, 6. Az európai demokrácia megerősítése

²⁷ SWD(2020) 400 final, 2020.11.18., <https://bit.ly/3YO4v3M>, utolsó hozzáférés: 2023.07.03.

²⁸ Az európai szemesztert 2010-ben hozták létre, az uniós gazdasági és szociális kormányzás szélesebb körű reformjának részeként. Ennek keretében a tagállamok évente koordinálják a gazdaság-, költségvetési, foglalkoztatási és szociálpolitikáikat az uniós szintű szabályokkal.

²⁹ COM(2022) 548 final, 2022.10.18. Az uniós tagállamok közül 9 ország vállalta, hogy bemutatja az önkéntes felülvizsgálatát az említett fórumon.

³⁰ Dél-Szudán, Haiti, Jemen, Mianmar és az Egyesült Államok.

³¹ Sustainable development in the European Union, <https://bit.ly/3OQ173A>, utolsó hozzáférés: 2023.07.05.

A legfrissebb jelentésből kiderül, hogy a legtöbb cél megvalósítása terén az EU valóban fel tud mutatni jelentős eredményeket,³² ilyennek tekinthető a tisztességes munka és a gazdasági növekedés (8. Cél), a szegénység felszámolása (1. Cél) és a nemek közötti egyenlőség javítása (5. Cél). Eredményesnek mondható a célok közül – a Covid19-járvány dacára – az egészség és jóllét (3. Cél), a minőségi oktatás biztosítása (4. Cél), az egyenlőtlenségek csökkentése (10. Cél), az innováció és infrastruktúra (11. Cél), valamint a béke és személyes biztonság biztosítása (16. Cél). Komoly előrelépés várható továbbá az ambiciózus Európai Zöld Megállapodás végrehajtásának köszönhetően, méghozzá az éghajlatváltozás elleni fellépés (13. Cél), a szárazföldi ökoszisztémák védelme (15. Cél) és a globális partnerségek (17. Cél) tekintetében. A haladás egyelőre mérsékeltnek tekinthető a következő célok tekintetében: az éhezés megszüntetése (2. Cél), tiszta víz és szanitáció (6. Cél), megfizethető és tiszta energia (7. Cél), fenntartható városok és közösségek (11. Cél), felelős termelés és fogyasztás (12. Cél), óceánok és tengerek védelme (14. Cél) (European Union, 2023: 9–16).

Az Európai Parlament, valamint az Európai Tanács és az Európai Unió Tanácsa már az Agenda 2030 program 2015-ben történt elfogadása óta több alkalommal is kérte a Bizottságot, hogy dolgozza ki a 2030-ig tartó időszakra szóló menetrend uniós végrehajtására vonatkozó átfogó stratégiát, illetve a Fenntartható Fejlődési Célokhoz kapcsolódó finanszírozási tervet, ez azonban a mai napig nem történt meg. Kétségtelen azonban, hogy a Covid19-járványra válaszul kidolgozott európai helyreállítási terv (*NextGenerationEU*), illetve az annak középpontjában elhelyezkedő Helyreállítási és Rezilienciaépítési Eszköz (*Recovery and Resilience Facility* – RFF) kiegészíti a 2021-2027-es időszakra vonatkozó uniós költségvetési keret (*Multiannual Financial Framework* – MFF) forrásait, miként az ún. „RePowerEU” terv is, amelyet 2022-ben terjesztett elő a Bizottság az orosz gáz-, olaj- és szénimporttól való függés csökkentése érdekében.³³

A Fenntartható Fejlődési Célokat azonban csak nagyon kevés tagállamnak sikerült kifejezetten összekapcsolnia a nemzeti helyreállítási és rezilienciaépítési tervében.³⁴ Ami Magyarországot illeti, a Nemzeti Fenntartható Fejlődési Tanács (NFFT) már 2013-ban kidolgozta a Nemzeti Fenntartható Fejlődési Keretstratégiát (NFFS), amelyet az Országgyűlés a 18/2013. (III. 28.) OGY határozattal erősített meg (ezek kapcsolódását a Fenntartható Fejlődési Célokhoz lásd Nyikos, 2022: 40–42). Az NFFS azonosított négy nemzeti erőforrást (gazdaság, társadalom,

³² Eurostat-jelentés: az EU jó úton halad a fenntartható fejlődési célok elérése felé, <https://bit.ly/3YNHnCc>, utolsó hozzáférés: 2023.07.05.

³³ A RePowerEU céljainak elérése érdekében az uniós tagállamoknak ki kell egészíteniük a NextGenerationEU keretében kidolgozott nemzeti helyreállítási és rezilienciaépítési terveiket.

³⁴ Ti. ahhoz, hogy az uniós tagállamok részesülhessenek a Helyreállítási és Rezilienciaépítési Eszköz forrásaiból, nemzeti helyreállítási és rezilienciaépítési terveket kellett kidolgozniuk, továbbá teljesíteniük kell a vonatkozó mennyiségi és minőségi feltételeket (mértékeket és célértékeket) is.

ember és környezet), amelyek kontextusában 34 stratégiai célt, illetve 77 teendőt határozott meg. A Keretstratégia második, 2015-ben készült előrehaladási jelentése (NFFT, 2017) megállapította, hogy a benne foglalt célok összhangban állnak az Agenda 2030 célrendszerével.

A fenntarthatóság oktatásának fontossága

A minőségi oktatáshoz való hozzáférés (4. Cél) megkérdőjelezhetetlen szerepét külön is érdemes hangsúlyozni a Fenntartható Fejlődési Célok elérése szempontjából, hiszen az oktatás (és általában véve az egész életen át tartó tanulás) nagyszerű segítő eszközzé válhat fejlettségtől függetlenül valamennyi országban, még hozzá minden korosztály számára.³⁵ A zöld és digitális átállás még tovább növeli az oktatásba és képzésbe történő beruházások szükségességét, és az is nyilvánvaló, hogy szorosabb kapcsolatot kell létrehozni az oktatás, a készségfejlesztés és a foglalkoztatás között, hogy a gyorsan változó munkaerőpiacon a fiatalok a fejlődő országokban is tisztességes munkához juthassanak.

A fenntartható fejlődést szolgáló ismeretek átadásának tehát óriási szerepe van, így az alapoktatás színvonala javításának, a fenntarthatóság kérdése integrálásának a meglévő oktatási struktúrákba, valamint speciális képzési programok kidolgozásának is (NFFT, 2019: 5). Ennek hiányában ugyanis fennáll a veszélye annak, hogy a komplex válsághelyzetekkel szembesülő társadalmak nem lesznek felkészülve arra, hogy kezeljék a bizonytalan jövőben felmerülő problémákat, adekvát válaszokat adva azokra a példátlan kihívásokra, amelyek egyre közvetlenebbül válnak észlelhetővé mindannyiunk számára.

Természetesen az előzőekben tett megállapításokhoz hozzá kell tenni, hogy maga az Európai Unió is fenntarthatatlan abból a szempontból, hogy az ökológiai lábnyomát tekintve legalább 2,8 bolygóra lenne szükség (WWF, 2019),³⁶ ha a világ népessége annyit fogyasztana, mint egy európai átlagpolgár (Stegeman, 2023).³⁷ A Fenntartható Fejlődési Célok eléréséhez az összes érintettnek, így az EU-nak is megkéne sokszoroznia az erőfeszítéseit az elkövetkező években, de ehhez már a fogyasztás fokozatos mérséklése sem lenne elegendő, hanem gyors és radikális csökkentésre lenne szükség, párhuzamosan az ipari termelés és az ellátási láncok átalakításával. Az ehhez szükséges, szakmai alapú, integrált és koherens döntések azonban késnek, ami végső soron felveti azt a kérdést is – miközben nyilvánvaló a regionális együttműködések alapvető jelentősége –, hogy az EU-ban működő, sajátos hatalmi rendszer, amely az Unió (az uniós intézmények) és a tagállamok lojális együttműködésére

³⁵ ENSZ csúcstalálkozó az oktatás átalakításáról: Az oktatás mint a befogadó és békés társadalmak alapja, <https://bit.ly/3QR6QJs>, utolsó hozzáférés: 2023.07.10.

³⁶ EU Overshoot Day 2019, <https://bit.ly/3E7Xj95>, utolsó hozzáférés: 2023.07.08.

³⁷ Az egyes tagállamok között természetesen jelentős eltérések vannak, Hollandia esetében például már 3,5 bolygóra lenne szükség.

épül, mennyire alkalmas egyáltalán a fenntarthatósággal összefüggő, komplex problémák hatékony kezelésére...

Irodalomjegyzék

- A new strategic agenda for the EU 2019-2024, <https://bit.ly/45r5KIQ>, utolsó hozzáférés: 2023.07.03.
- Bándi Gyula et al. (2022): *Környezetjog. Harmadik, bővített kiadás*. Szent István Társulat, Budapest.
- Cselekvési terv a szociális jogok európai pillérének megvalósítására, <https://bit.ly/47GG4cy>, utolsó hozzáférés: 2023.06.30.
- Dennison, Susi – Loss, Rafael – Söderström, Jenny (2021): Europe's green moment: how to meet the climate challenge. *European Council on Foreign Relations, Policy Brief* (April 2021): 1–85.
- ENSZ csúcstalálkozó az oktatás átalakításáról: Az oktatás mint a befogadó és békés társadalmak alapja, <https://bit.ly/3QR6QJs>, utolsó hozzáférés: 2023.07.10.
- EU Overshoot Day 2019, <https://bit.ly/3E7Xj95>, utolsó hozzáférés: 2023.07.08.
- Európai Parlament (2023): *Közös bizottsági jelentés a fenntartható fejlődési célok végrehajtásáról és teljesítéséről*. 2023/2010(INI), P9_TA(2023)0250. Európai Parlament Fejlesztési Bizottság – Környezetvédelmi, Közegészségügyi és Élelmiszer-biztonsági Bizottság.
- European Commission, Agriculture and rural development, <https://bit.ly/3E62rum>, utolsó hozzáférés: 2023.06.29.
- European Union (2023): *Sustainable development in the European Union, Monitoring report on progress towards the SDGs in an EU context*. Publications Office of the European Union, Luxembourg.
- Eurostat (2023): *Sustainable development in the European Union, Statistical annex to the EU voluntary review*. Publications Office of the European Union, Luxembourg.
- Eurostat-jelentés: az EU jó úton halad a fenntartható fejlődési célok elérése felé, <https://bit.ly/3YNHnCj>, utolsó hozzáférés: 2023.07.05.
- Faragó Tibor (2016): Világunk 2030-ban: a nemzetközi együttműködés új egyetemes programjának előzményei, lényege és értékelése. *Külügyi Szemle*, 15(2): 3–24.
- Galor Oded (2022): *Az emberiség utazása. A modern világ egyenlőtlenségének okai*. Libri Könyvkiadó, Budapest.
- Glied Viktor – Pánovics Artilla (2022): *Fenntartható fejlődés és környezetpolitika a 21. században. Egy paradigmaváltás küszöbén*. Kontraszt Nyomda Kft., Pécs.
- Global Gateway: mintegy 300 milliárd euró a világszerte fenntartható összeköttetéseket előmozdító uniós stratégiára, <https://bit.ly/44m6kGb>, utolsó hozzáférés: 2023.07.02.
- Kroll, Christian – Warchold, Anne – Pradhan, Prajal (2019): Sustainable Development Goals (SDGs): Are we successful in turning trade-offs into synergies? *Palgrave Communications*, 5(140): 1–12. DOI: <https://doi.org/10.1057/s41599-019-0335-5>
- Luttikhuis, Nikki – Wiebe, Kirsten S. (2023): Analyzing SDG interlinkages: identifying trade-offs and synergies for a responsible innovation. *Sustainability Science*, 18: 1831–1831. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11625-023-01336-x>
- NFFT (2017): A Nemzeti Fenntartható Fejlődési Keretstratégia második előrehaladási jelentése 2015-2016, <https://bit.ly/3qMNbPW>, utolsó hozzáférés: 2023.07.07.
- NFFT Titkársága (2019): A fenntarthatóság intézményei Magyarországon, <https://bit.ly/3P65cCk>, utolsó hozzáférés: 2023.07.10.
- Nyikos Györgyi (2022): *Fenntartható finanszírozás és fejlesztés. Stratégia és szabályozás: átállás a Fenntartható finanszírozási modellekre*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- OECD (2022): Global Outlook on Financing for Sustainable Development 2023: No Sustainability Without Equity, <https://bit.ly/3KUcK8B>, utolsó hozzáférés: 2023.06.28.
- OECD (2022): The Short and Winding Road to 2030: Measuring Distance to the SDG Targets, <https://bit.ly/3YLafLy>, utolsó hozzáférés: 2023.06.27.
- Official Documents System of the United Nations, <https://bit.ly/3qJjcIJ>, utolsó hozzáférés: 2023.06.27.
- Rescuing Sustainable Development Goals More Important Than Ever, Secretary-General Tells Economic and Social Council, Stressing 'This Is No Time for Complacency', <https://bit.ly/3KQubXL>, utolsó hozzáférés: 2023.06.27.
- Sachs, Jeffrey D. – Lafortune, Guillaume – Fuller Grayson – Drumm, Eamon (2023): Sustainable Development Report 2023, Implementing the SDG Stimulus. Dublin University Press, <https://bit.ly/3YOFPrG>, utolsó hozzáférés: 2023.06.24.
- Sachs, Jeffrey D. – Lafortune, Guillaume – Kroll, Christian – Fuller, Grayson – Woelm, Finn (2022): *Sustainable Development Report 2022. From Crisis to Sustainable Development: the SDGs as Roadmap to 2030 and Beyond*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Stegeman, Hans (2023): Financial sector should respect planetary boundaries, 13 April 2023, <https://bit.ly/45fTmeq>, utolsó hozzáférés: 2023.07.08.
- Stevens, Casey – Kanie, Norichika (2016): The transformative potential of the Sustainable Development Goals (SDGs). *International Environmental Agreements*, 16: 393–396. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10784-016-9324-y>
- Summit Proposes Roadmap for More Inclusive International Financial System, <https://bit.ly/3sjSC9z>, utolsó hozzáférés: 2023.06.28.
- Sustainable development in the European Union, <https://bit.ly/3OQ173A>, utolsó hozzáférés: 2023.07.05.
- SWD(2020) 400 final, 2020.11.18., <https://bit.ly/3YO4v3M>, utolsó hozzáférés: 2023.07.03.
- UN (2015): Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development, A/RES/70/1, <https://bit.ly/3E6dtQk>, utolsó hozzáférés: 2023.06.28.
- UN (2023): Global Sustainable Development Report 2023 – Advanced, United Version. 14 June 2023, <https://bit.ly/3E99SkE>, utolsó hozzáférés: 2023.06.28.
- UNCTAD (2022): Closing investment gap in global goals key to building better future, 23 September 2022, <https://bit.ly/47BrGSO>, utolsó hozzáférés: 2023.07.01.

The role of the European Union In Implementing the UN Sustainable Development Agenda

Abstract

2023 is an important date in the implementation of the UN's objectives for the period up to 2030. The experiences of the years since 2015 make it increasingly urgent for the international community to confront the very limited results within the framework of the mid-term evaluation of the Agenda 2030 program. This paper reviews the history of the program, the current situation of its implementation, and examines separately the role of the European Union, which is increasing its participation in the management of global challenges in an international comparison, serving as a model for other regions of the world.

Keywords: *Agenda 2030, Sustainable Development Goals, European Green Deal*

REZILIENCIA A HAZAI TELEPÜLÉSFEJLESZTÉSBEN ÉS -TERVEZÉSBEN

Pirisi Gábor

geográfus, tanszékvezető habilitált docens

PTE, Természettudományi Kar, Földrajzi és Földtudományi Intézet, Társadalomföldrajzi és Urbanisztikai Tanszék

ORCID 0000-0003-0179-3228

Dol: 10.15170/PSK.2023.SI.03

Publikálva: 2023.08.28.

Hivatkozási formátum:

Pirisi, Gábor (2023): Reziliencia a hazai településfejlesztésben és -tervezésben. *Pólusok*, Zöld Különszám, 31–46.

Támogatói Információk:

A különszám megjelenését támogatta a Pécsi Tudományegyetem Hallgatói Szolgáltatási Központ Tehetségigazgató Iroda. A különszám a PTE Fenntartható Fejlődésért Szakkollégium szakmai együttműködésének eredménye. Szerkesztő: Dr. Glied Viktor (PTE BTK).

A folyóiratban megjelenő írások a Creative Commons Nevezd meg - Nem Kereskedelmi - ShareAlike 4.0 nemzetközi licenc alatt kezeltek.

 CC BY-NC-SA 4.0

Absztrakt

Jelen tanulmány kiindulópontja a reziliencia koncepciójának egyre sokrétűbb használata a társadalomföldrajzi kutatásokban. Az akadémiai szféra és az alapkutatások után napjainkra már a hazai településfejlesztésben is megjelent a koncepció. A nagyobb hazai városoknak olyan fenntartható városfejlesztési stratégiákat kellett készíteniük, amelyek lényegében a reziliens város koncepciójára támaszkodnak. A tanulmány arra hívja fel a figyelmet, hogy az elméleti-koncepcionális problémákon túl a fejlesztéspolitikai alkalmazás elméleti és gyakorlati problémák sorát veti fel a reziliencia mérésével, „fejlesztésének” monitorozásával kapcsolatban.

Kulcsszavak: reziliencia, településfejlesztés, vulnerabilitás, fenntartható városfejlesztési stratégia

Bevezetés

A „reziliencia” napjaink egyik hívószavává vált, egy olyan állítás, amit szinte szükségtelen részletesen alátámasztani. Ha semmi mást nem csinálunk, csak beültjük valamelyik keresőprogramba, olyan – nyilván, mindenkinek a saját gondosan kikémlelt fogyasztási szokásainak megfelelő, patikamérlegen adagolt módon egyénített – találatokat kapunk, mint: „hogyan élj egészséges és reziliens életet?”, továbbá: „Reziliencia, a lélek kincsesládája” valamint: „Mitől lesz reziliens egy épület?”, továbbá a személyes kedvencem: „A reziliens és innovatív úripar magyar fejlesztési lehetőségei”. Utóbbi egy komoly tanulmány (Parragh et al., 2021), amin véletlenül sem szeretnék gúnyolódni, csupán szerettem volna bemutatni azt az igen tág tematikus spektrumot, amely csak magyar nyelven a reziliencia kapcsán hol egyszerűbb, hol tudományos eszközökkel megfogalmazott gondolatok sokszínűségét jellemzi. Szó

szerint minden lehet reziliens: emberek és csoportjaik, városok (Szabó, 2015), régiók (Tóth, 2012), szőlő- (Papp, 2020) vagy dinnyetermesztők (Lendvay, 2016), légitársaság (Kucsera, 2021) – a sor szinte végtelenségig bővíthető. Mindeközben jogosan merülhet fel a kérdés, hogy vajon ez a rengeteg alkalmazás mind ugyanarról a jelenségről szól-e? És amennyiben nem (ami szinte biztos), akkor a különböző értelmezések nem okoznak-e zavart akkor, amikor a teljesen elméleti viták szintjéről a reziliencia lecsúszik, vagy inkább beférkőzik a hétköznapibb felhasználások világába? Saját szakterületemen, a társadalomföldrajzban ez a kérdés úgy vetődik fel, hogy a reziliencia nem csak, mint a területi-társadalmi folyamatok egyik lehetséges faktora és/vagy mérőszáma jelenik meg, hanem az alkalmazott társadalomföldrajznak tekinthető területi- és települési tervezésben is, mint elérendő cél, attribútum. A tervezésben használt célokkal szemben azonban joggal várható el, hogy mérhetőek legyenek, vagy legalábbis, hogy kapcsolhatóak legyenek hozzájuk olyan indikátorok, amelyek a megvalósítás irányába tett erőfeszítéseket legalább értékelhetővé teszik, ennek a kritériumnak pedig a reziliencia nem tud magától értetődően eleget tenni.

Jelen tanulmány arra vállalkozik, hogy megvilágítsa a reziliencia fogalmának komplexitásából fakadó értelmezési, felhasználás és mérési problémákat. Mindenekelőtt azt az ellentmondást, amely a tág értelmezési lehetőségek és a mérhetőség, illetve a településfejlesztésben történő felhasználhatóság között feszül, feltárva azokat az okokat, amelyek talán valamennyi – a rezilienciát kvantitatív megközelítésben, a számszerűsítés szándékával tárgyaló elemzést – félrevihetnek. A tanulmány a hazai jogszabályi környezetben, elsősorban a Fenntartható Városfejlesztési Stratégiák készítése kapcsán, a rendelkezésre álló statisztikai adatállomány figyelembevételével igyekszik választ találni arra a kérdésre, hogy milyen problémák merülnek fel a reziliencia-koncepciók gyakorlati alkalmazásai során.

Reziliencia – egy koncepció felemelkedése és tündöklése

A reziliencia igazi „fleur du mal”, a romlás virága: népszerűsége láthatóan intenzíven növekszik azokban a helyzetekben, amelyekben csapás vagy válság ér olyan lokális közösségeket, amelyek valamilyen okból exponált helyzetben vannak (pl. New Orleans a Katrina hurrikán idején, New York a 9/11-es terrortámadások kapcsán stb.), és így fókuszált figyelem irányul rájuk a tudományos világ részéről, vagy pedig olyan globális kihívás jelenik meg (gazdasági válságok, klímaváltozás, világjárvány), amelyek az egész emberiség szintjén felvetik az alkalmazkodás kérdését. 2017-ig bezárólag mintegy 9000 publikált tanulmányt találtak kutatók a Web of Sciences adatbázisában a reziliencia keresőszóra (Koutra et al., 2022), egy 2023. júliusi lekérdezés csak az „urban resilience” kifejezésre már 15 ezernél több, a rendszer által relevánsnak vélt találatot adott, de több kutatás még ennél meggyőzőbben is alátámasztotta már a fogalom felkapottságát (László, 2022).

Nem ebben a tanulmányban fogjuk áttekinteni a reziliencia fogalmának kibontakozását és komplex, a területi-társadalmi kérdésekben alkalmazható koncepcióvá való fejlődését a néhány éve elhunyt C. S. Holling úttörő munkájától (Holling, 1973) napjainkig. Részben, mert korábbi írásainkban már publikáltunk hasonló áttekintést (Pirisi, 2019; Pirisi et al., 2022), de még inkább, mert magyar nyelven is elérhetőek olyan kiváló disszertációk, amelyek terjedelmüknél fogva sokkal bővebb áttekintését adják a szerteágazó reziliencia-irodalomnak (Hegedüs, 2020a; Papp, 2021).

Mindazonáltal, fontosnak tarjuk leszögezni, hogy a reziliencia, mint a tudományos vizsgálat tárgya, háromszoros transzformáción ment keresztül az elmúlt ötven évben:

- [1] *A fogalmi diverzitás növekedése*: így jutottunk el addig az állapotig, hogy – amint a fentiekben láttuk –, lényegében bármivel összekapcsolható, rendkívül rugalmasan felhasználható fogalomná vált.
- [2] *A léptékváltás, illetve a léptékek skálájának kitárulása*: a lépték problémáját Holling is összekapcsolata a rezilienciával (Holling, 2001), de az azóta zajlott kutatások lépték-gazdagsága mindenképpen figyelemre méltó: a koncepció lényegében bármilyen méretű társadalmi csoportra alkalmazhatónak bizonyult.
- [3] *Az eredeti koncepcióban szereplő külső sokk jellegének felpuhulása*: a hirtelen és drasztikus változások helyett/mellett a lassú környezeti átalakulások megjelenése, ilyenénképpen a reziliencia adaptálása a klímaváltozás problémájához (Leichenko, 2011; Pelling, 2010).

Elkerülhetetlennek tűnik, hogy egy ennyire népszerű és felkapott koncepció gyakori használata egyszersmind valamiféle kiüresedést hozzon magával. Nem könnyíti meg a felhasználók dolgát, hogy a reziliencia eleve egynél többféle dolgot jelentett, már annak eredeti formájában is. A talán leggyakrabban használt magyarázat szerint (Martin, 2012; Martin – Sunley, 2015; Pirisi, 2019) is minimum kétféle alapvető értelmezése van: a sokkoknak való *ellenállási képesség*, vagyis a külső hatások abszorpciója anélkül, hogy a rendszerben jelentős (negatív) változás következne be (ökológiai reziliencia), illetve a *gyors helyreállási* (visszapattanási, „bounce back”) *képesség*, amikor egy rendszer a sokk után rövid idő elteltével képes visszatérni a „normális” működéséhez (műszaki reziliencia). A társadalomtudományi kutatásokban ma leggyakrabban talán mégis azt a (származtatott) értelmezést használják, hogy a reziliencia egy közösség, avagy rendszer *adaptációs képességében* nyilvánul meg: nem visszatérés van a kiinduló-állapothoz, hanem továbblépés egy másik szintre vagy inkább állapotba a krízis lezárultával.

Tulajdonképpen felvethető, hogy a sikeres és a kevésbé sikeres társadalmi rendszerek közötti különbség leírható úgy is, hogy eltérő rezilienciával rendelkeznek: amíg *a sikeres közösségek a válságok és sokkok hatására képesek alkalmazkodni, tanulni és ezáltal továbbfejlődni*, addig a kevésbé sikeresek csak arra képesek, hogy helyreállítsák a sokk előtti működést, és így azzal szembesülhetnek, hogy a következő sokk ugyanúgy eléri majd őket, hiszen a probléma megoldása helyett csak a rövid távú kezelésére volt lehetőség. A különbség illusztrálására kiváló példa lehet az árvízvédelem hazánkban is viszonylag szem előtt lévő problémája, amiben akkor, ha megerősített és magasított gátjaink kiállják az éppen soros árhullámot, egyfajta reziliencia (abszorpciós képesség) jele, mint ahogy az is az lenne, hogy ha egy igazán pusztító árvíz után gyorsan helyreállítanánk mindent, ahogy volt. Viszont ez a fajta reziliencia semmit sem képes tenni a probléma újratermelődése ellen, míg az adaptív rezilienciának valami olyan komplex megoldás felelne meg (De Bruijn, 2004), amit Magyarországon leginkább az Új Vásárhelyi Terv (hivatalosan: Vásárhelyi Terv Továbbfejlesztése) néven vált többé-kevésbé ismertté, és ökológiai keretbe helyezett integrált víz- és ártéri gazdálkodást helyez előtérbe (Guida et al., 2015; Priváczki-Juhászné Hajdu – Muhoray, 2020). Ugyanakkor fontos azt is látni, hogy ha az adaptív alkalmazkodás meg is óv minket attól, hogy a Bill Murray által megszemélyesített időjós¹ hasonlóan újra és újra ugyanazokkal a problémákkal nézzünk szembe, ez nem jelenti azt, hogy a jelen megoldásai, alkalmazkodásunk eredményei ne lennének más típusú problémák forrásai a jövőben (elvégre a Tisza szabályozásának koncepciója is nagyívű és komplex megoldásokat kínált a kor színvonalán egy sor jelentős társadalmi problémára).

Ezen a ponton talán az is könnyen megérthető, hogyan válik el és fonódik össze a fenntarthatóság és a reziliencia fogalma. Nem mintha önmagában a fenntarthatóság ne lenne egy egyszerre rendkívül összetett, vitákat kiváltó, illetve vitákat, értelmezéseket kívánó fogalom (Hajnal, 2006; Connelly, 2007; Hopwood et al., 2005; Z Karvalics, 2022), és egy erősen kiüresített, minden lényegi tartalom nélkülivé degradált, áruvédjeggyé erodált közhely. Éppen a fenntarthatóság fogalmának robbanásszerű elterjedése miatt voltak olyan kutatók, akik a rezilienciát, mint a fenntarthatóságot felváltó új kutatási-fejlesztési paradigmát ünnepezték (Kaltenbrunner, 2013), hangsúlyozva, hogy amíg a fenntarthatóság végső soron protektív-konzervatív, ezzel szemben a reziliencia dinamikus (Stumpp, 2013). Azonban a szembeállítás, vagy a leváltásra folytatott törekvés helyett valószínűleg hasznosabb, ha *úgy gondolunk a fenntarthatóságra, mint hosszú távú társadalmi célra, a rezilienciára pedig, mint ennek elérését lehetővé tevő eszközre* (Barr – Devine-Wright, 2012; Colding et al., 2003). Csupán azzal a gondolattal kell megbarátkoznunk, hogy a fenntarthatóság nem harmonikus egyensúlyi állapotot, hanem cseppfolyós, a körülmények változásához

¹ Ld.: Idétlen időkgig (Groundhog Day), Columbia Pictures, 1993.

folyamatosan adaptálódó rendszerek bizonytalan egymásutániságán alapuló jövőt jelent.

Reziliencia és településfejlesztés – különböző megközelítések

A reziliencia útja a terület- és településfejlesztésben történő alkalmazásokig alapvetően azokból a kutatásokból fakadt, amelyek egyes térségek és települések válságállóságát vizsgálták, vagyis azt, hogy milyen faktorok teszik lehetővé a gazdasági válságok könnyebb átvészelését (Bristow – Healy, 2014; Christopherson et al., 2010; Hassink, 2010; Lang, 2011; Plöger – Lang, 2013) – ezek a megközelítések különösen a 2009-es krízis után váltak népszerűvé. Számos szerző a regionális fejlődés egyfajta „X-faktorát” vélte megtalálni a rezilienciában, és ez az irány elvezetett oda, hogy ha a sikeresség mögött egy-egy térség vagy település rugalmasságát látjuk, akkor magától értetődő, hogy ezt a tulajdonságot különböző fejlesztési politikák eszköztárával célzottan is érdemes fokozni. Ez a megközelítés – hogy a reziliencia alapvetően egy pozitív értéktartalmú attribútum és érdemes tudatosan emelni ennek szintjét – annak ellenére általános vélekedés, hogy kezdettől fogva hallatszanak olyan hangok, amelyek kritikai megközelítésből szemlélik a kérdéskört. A rezilienciában sokan a neoliberális fejlesztéspolitikának, az állam visszahúzódásának egyik aspektusát látják (Joseph, 2013), amely a helyi szereplők felelősségét emeli ki ahelyett, hogy adekvát segítséget nyújtana a problémák leküzdéséhez. Olyanok esetében, amelyek egészen más szinten keletkeznek, ezért kezelésük eszközrendszere sem áll rendelkezésre helyi szinten (MacKinnon – Derickson, 2013; Peck – Tickell, 2002).

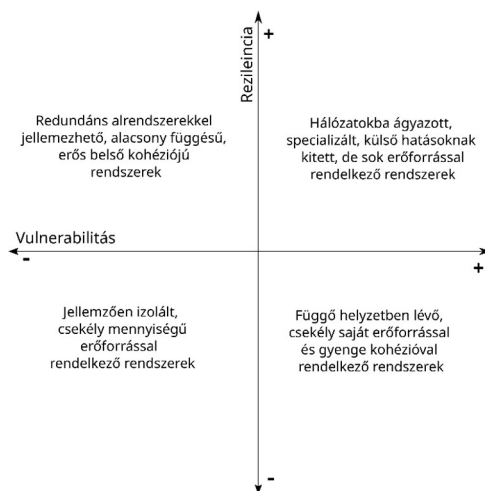
Ugyanakkor a probléma ezzel kapcsolatban úgy is megfogalmazható, hogy *a települési közösségek éppen az olyan problémák kapcsán szeretnék kiépíteni adaptív kapacitásaikat és rezilienciájukat, amelyek megtörténtét nem tudják megakadályozni, és lefolyásukat nem tudják befolyásolni.* Vagyis a helyi cselekvési horizontot mindenképpen reaktív, pontosabban a reaktivitástól a passzivitásig terjed. A területfejlesztésbe integrált reziliencia annyiból viszont már proaktív lépéssorozatként értékelhető, hogy igyekszik ezekre a kihívásokra előzetesen felkészülni. Egy világgazdasági válság biztosan ilyen, lokális szintről lefutásában nem befolyásolható esemény, de ilyennek bizonyult a Covid-járvány és lényegét tekintve a klímakrízis is, hiszen a helyi lépések szükségesek, de nem elégségesek a globális kihívás megoldásához, reálsan nézve tehát a helyi közösségnek elősorban az adaptív képességeire érdemes koncentrálni.

A reziliencia-fókuszú településfejlesztés ennek megfelelően több lábon áll: integrálja magában a polgári- és katasztrófavédelmi szemléletet, legkésőbb 2020 óta az epidemiológiai megközelítéseket, a klímaválsággal kapcsolatos adaptációs feladatokat és a hosszú távú társadalmi–gazdasági fejlődés kihívásait: növekedés, egyenlőtlenségek, előregedés, elvándorlás – avagy épp népességgrobbanás és migráció –, a sor szinte vég nélkül folytatható lenne. A probléma, hogy ezek az eltérő

megközelítések nehezen integrálhatóak, mert különböző típusú rezilienciákról szólnak. A „biztonság” címszóval összefoglalható kutatások és alkalmazások (ideértve a katasztrófa- és polgári védelmi, katonai szempontokat, úgy általában azokat, amelyek a „risk/hazard management” témakörében mozognak, hazai vonatkozásban például: Balázs – Hoffman, 2020; Molnár, 2022; Mrekva, 2023; Pálné Kovács, 2023) számára az elsődleges cél az abszorbeáló képesség, az ökológiai reziliencia növelése, vagyis annak a küszöbnek az emelése, amely meghatározza a közösség válság-elviselő képességét (ld. gátak szintje, csapadékvíz-elvezető kapacitások, kórházi ágyak vagy éppen a lélegeztetőgépek száma). Fontos, de ehhez képest másodlagos feladat a műszaki reziliencia, a visszapattanás sebességének növelése, a gyors helyreállítás műszaki, gazdasági, szervezeti és társadalmi eszközeinek megteremtése. Ehhez képest a gazdasági-társadalmi megközelítésben nagyobb hangsúlyt kap az adaptív reziliencia (Bartók – Vasvári, 2023; Fejérdy – Z. Karvalics, 2015; Nagy et al., 2020; Sebestyén Szép et al., 2020), hiszen itt a krízis jellege más, jellemzően nem jár azonnali katasztrófával, viszont hosszú távon ássa alá a közösségek fenntarthatóságát, ennek megfelelően a megküzdési stratégiák is eltérő időhorizontban működhetnek.

A két megközelítés olyan szempontból is különbözik egymástól, hogy *eltérően értelmezi a vulnerabilitás és a reziliencia egymáshoz való viszonyát*. A vulnerabilitás, amelynek a rezilienciától részben függetlenül is jelentős önálló szakirodalma van (Adger, 2006; Hufschmidt, 2011), de általában – különösen a fejlesztési szférában – sérülékenységgént értelmezik. Adja magát a feltételezés, hogy a vulnerabilitás a reziliencia ellentéte lenne: ami nem vulnerábilis, az tulajdonképpen reziliens, ez azonban pont a reziliencia eltérő értelmezései miatt nem ilyen egyszerű (1. ábra).

1. ábra: Vulnerabilitás és reziliencia egymáshoz való viszonya települési rendszerekben.

Forrás: a szerző saját szerkesztése.

Az ábra két (bal felső és jobb alsó) mezőjét nem kell különösebben magyarázni: az alacsony reziliencia magas vulnerabilitással párosulva nyilvánvalóan rendkívül kedvezőtlen kombináció: ha települési példát keresünk, akkor ilyen lehet egy alacsony fejlettségű ország túlszűfolt nagyvárosa (például a kongói Kinshasára asszociálhatunk). Ebben a helyzetben a település éppen eléggé integrált különböző szintű hálózatokba, hogy elérjék a külső sokkok, ugyanakkor a (globális) hierarchiák alján, kiszolgáltatott pozícióban foglal helyet. Nem rendelkezik olyan erőforrásokkal, mindenekelőtt tőkejavakkal (ideértve a társadalmi tőkét és ennek különböző megnyilvánulásait), hogy érdemben tudjon adaptálódni, szükségképpen passzív elszenvedője lesz a sokkoknak. A skála másik végén az alacsony sérülékenységgű, de magas rezilienciájú rendszerek erőforrásokban gazdag, autonóm közösségekként képzelhetők el, amelyek nem csak reaktív, hanem proaktív válaszokat is tudnak adni, alacsony sérülékenyséjük részben a korábbi, helyesen megválasztott stratégiáknak is köszönhető.

Ugyanakkor létezik két átmeneti kategória is. A magas sérülékenység a magas rezilienciával párosítva olyan kombináció, ami a külső hatásoknak extrém módon kitett, nyitott, de ezekből egyébként profitáló, erőforrásokban gazdag közösségeket sejtet, amelyek képesek gyorsan reagálni. Elsősorban a „visszapattanó”, avagy műszaki reziliencia jellemzi ezeket a településeket, amelyek krízis esetén képesek gyors és hatékony választ adni. Példaként eszünkbe juthat néhány ázsiai nagyváros a Covid-járvány idején, mondjuk a négy nap alatt járványkórházat építő munkagépek ikonikus képe még 2020 elejéről, Wuhanból. Az alacsony reziliencia/alacsony sérülékenység kombináció egyfajta izoláltságot és egyszerűséget feltételez: kisebb fokú specializációt, illetve a lokális erőforrásokra való támaszkodás képességét. Leginkább kisvárosi–falusi közösségek viszonya lehet ilyen némely gazdasági válsághoz: ott, ahol az elzártság miatt a globális értékláncok szerepe csekély, a foglalkoztatottság jobbára a helyi igényeket kielégítő szolgáltatásokra és a helyi erőforrásokra épülő mezőgazdaságra alapul, nem nagyon fog pusztító munkanélküliséget okozni a piacokat megrázó felfordulás. Ezt a csoportot tehát szintén jellemzi némi – leginkább ökológiai jellegű – reziliencia.

Amíg a társadalom- és településföldrajzi megközelítések számára a reziliencia és a vulnerabilitás kereszt-kombinációjának van értelme, a műszakibb és kockázat-alapú megközelítések aligha vélnének reziliensnek bármit, ami ugyanakkor sérülékeny is. A terület- és településfejlesztés realitása ugyanakkor mégis csak az, hogy a reziliencia mellett a vulnerabilitásra is érdemes külön figyelmet fordítani.

Reziliencia a településfejlesztési tervezésben

Ennyi elvi bizonytalanság és nyitott kérdés mellett természetesen egyáltalán nem egyszerű a rezilienciát integrálni a tényleges településtervezési folyamatokba. Hasonlóan a fenntarthatósághoz, meg kellene mondani, hogy akkor mitől is lesz majd egy

település reziliens, és főleg, mitől és hogyan lesz *reziliensebb*, mint volt? Ebből a szempontból nagyon tanulságos a jelenlegi tervezési időszak egyik irányadó dokumentuma, a „Fenntartható Városfejlesztési Stratégia Módszertani Kézikönyve” (MKB Consulting, 2021), amely a 2021 és 2027 közötti időszakra készült, EU-s előírások alapján. Magyarországon 61 város, vagyis a nagyvárosok, a megyeszékhelyek és a középvárosok mellett néhány jelentősebb kisváros került bele abba a körbe, amelyet lényegében köteleztek a kötött struktúrájú stratégia (a továbbiakban FVS) elkészítésére.

Természetesen az FVS nem a semmiből jött, hiszen a hazai települési stratégiák már az Integrált Településfejlesztési Stratégiák bevezetése idején elindultak a szemléleti megújulás és komplex megközelítés irányába (Barta, 2009), és a fenntartható fejlődés elemei – ha némileg esetlegesen is, de – megjelentek már korábban a tervezésben (Glied – Barkóczi, 2013). Az FVS azonban a tervezést hangsúlyosan a fenntarthatóság alá rendeli, legalábbis címében mindenképpen.

Ugyanakkor tartalmában sokkal inkább a reziliencia kialakítása, növelése lesz a tervezés célja. A dokumentum már a lényegében bevezetőként is szolgáló vezetői összefoglalójában megállapítja (MKB Consulting, 2021: 13):

„A városoknak egy folyamatosan változó gazdasági – technológiai környezethez, az éghajlatváltozás kihívásaihoz és a klímasemlegességi célok eléréséhez, a digitalizáció folyamataihoz, váratlan külső veszélyhelyzetekhez kell alkalmazkodniuk, mint amilyen egy világszintű járványhelyzet, és mindezek társadalomra gyakorolt hatásai. Ezeket kell figyelembe venniük városfejlesztési jövőképük és stratégiájuk megfogalmazása során, melyek egyúttal hatással vannak a városfejlesztés gazdasági–társadalmi peremfeltételeire is. A városok alkalmazkodóképessége ezért kiemelt fontosságúnak bizonyul a következő évtizedben.”

Ennek megfelelően aztán sokkal inkább beszél reziliens, mint fenntartható városról. A reziliencia meghatározását pedig jelen tanulmány megírásának részben apropójaként szolgáló egyik írásomra (korrekt módon) hivatkozva fogalmazza meg: (MKB Consulting, 2021: 10): *„A reziliencia, mint a komplex (térbeli) rendszerek sajátossága: Az adaptív reziliencia olyan képességre utal, amelynek révén a rendszer külső behatásokra megváltozik, avagy a megváltozott külső körülményekhez adaptálódik²”*. Ugyanakkor, túllépve ezen a meghatározáson, a szövegben végig háromféle tulajdonságot sorol be a reziliencia alá: *abszorpciós, adaptációs és transzformációs képességeket* említve, mint olyan attribútumokat, amelyeket a városoknak ki kellene alakítaniuk. Az is kiderül, hogy a szerzők és a megrendelők *a reziliens város ernyője alá a prosperáló*

² Az IVS módszertani kézikönyvében hivatkozott forrás: Pirisi, 2019.

város, a zöldülő város, a digitális város, a megtartó város és a kiszolgáló város metaforáit rendezték be (Uo. 59). Tekintsünk el egy pillanatra attól, hogy azért ez az értelmezés milyen új színeket adhatna hozzá a reziliencia fogalmával kapcsolatos vitákhoz, és elismerve azt a tényt, hogy ezek a tényezők valóban fontosak lehetnek a rugalmasan reagáló, ellenálló közösség megteremtése szempontjából, felmerül a kérdés, hogy vajon a tudományos modellek és publikációk milyen iránytűt adnak azoknak, akik ennek szellemében igyekeznek elkészíteni a stratégiájukat?

A rövid válasz az, hogy nem sokat, de az e mögött húzódó okok vannak annyira összetettek, hogy érdemes legyen részletesebben megvizsgálni őket. Ha a településfejlesztési stratégiát a reziliencia fogalma köré építjük, érthető elvárás lenne, hogy ehhez a tulajdonsághoz indikátort (egy reziliencia-indexet) vagy legalább olyan közelítő mutatókat, indikátorokat tudjunk rendelni, amelyek képesek arra, hogy tájékoztassák a tervezőket és a döntéshozókat egy település pillanatnyi rezilienciájának szintjéről, illetve a változás, reménybeli növekedés mértékéről, üteméről.

A reziliencia települési-földrajzi alkalmazásait végigkíséri a kvalitatív és a kvantitatív megközelítések párhuzamossága. Előbbiek döntően esettanulmány-jelleűek, települési vagy település alatti szintre fókuszálnak, és jellemzően a reziliencia relatív mértékét (magas-alacsony), valamint kialakulásának/hiányának mechanizmusait, összefüggéseit igyekeznek feltárni (Deák – Dániel, 2015; Lendvay, 2016; Papp, 2021; Pirisi, 2017). Modelljeikkel jelentős mértékben hozzájárul(hat)nak a tervezési feladatok megoldásához azáltal, hogy feltárják háttértényezőket, azonban módszertanuk nem igazán alkalmas arra, hogy indikátorokat szolgáltatassanak a tervezéshez. Empirikus munkájuk vagy tisztán kvalitatív módszerekre (nagyon sokszor interjúkra) alapul, vagy olyan kérdőíves vizsgálatokra, amelyek elvégzését aligha reális számon kérni a településfejlesztés mindennapi folyamataiban a hazai viszonyok között. Mégis, ha valami, akkor ez a lokális megközelítés visz minket legközelebb a reziliencia lényegének megértéséhez.

Természetesen készültek Magyarországon is olyan vizsgálatok, amelyek igyekeznek számszerűsíteni a reziliencia mértékét. Ezeknek a kutatásoknak a fókusza általában a településhálózat egy részére, meghatározott elemeire terjed ki, összehasonlító jelleűvel (Greutter-Gregus, 2022; Hegedűs, 2020b; Nagy – Szép, 2023; Sebestyén Szép et al., 2020; Szép et al., 2021). Mivel konkrét, adatokban kifejezett értéket rendelkeznek a vizsgált települések rezilienciához, elméletben legalábbis nagyon nagy segítséget jelenthetnek a tervezésben, és módszertanuk akár a folyamatos monitoringhoz is felhasználható lenne.

A feltételes mód használata azonban indokolt. Ezek a kutatások, illetve pontosabban az ezeken dolgozó kutatók minden erényük ellenére néhány nagyon komoly kihívással küzdenek, olyan objektív akadályokkal, amelyek folyamatos kompromisszumra kényszerítenek bárkit, aki a reziliencia számszerűsítésére adná a fejét. Elvileg a mérésre két eltérő lehetőség adódna. Az egyszerűbb megközelítés azt

mondja, hogy szükséges találni egy általános, minden vizsgált elemet érintő sokkot, meghatározni, hogy a sokk hatása milyen paraméterben mutatkozik meg, majd meg kell vizsgálni, hogy az adott paraméter a városokban hogyan változik az idővel (ti. milyen gyorsan pattan vissza). Ez egy elegáns és egyszerű módszer, amivel össze lehet hasonlítani az egyes krízisszituációban mutatott műszaki jellegű rezilienciát, és ismert ennek sikeres alkalmazása Magyarországon is (Alpek – Tésits, 2014), ugyanakkor nyilvánvalóan nem mond semmit arról, hogy milyen attribútumok hozták létre a reziliencia adott szintjét, így azt sem lehet igazán eldönteni, hogy az általános az adott településre nézve, vagy csak az adott szituációban (volt) érvényes.

Az összetettebb, és minden szempontból bonyolultabb módszer azokra a faktorokra koncentrál, amelyek a rezilienciát létrehozzák: ehhez meg kell határozni valamely elméleti modellt, szakirodalmi előzmény alapján a legfontosabb komponenseket, ezeket ki kell fejezni valamilyen mutatószámmal, indikátorral, majd ezeket valamilyen statisztikai eljárással összegezni kell. Ha túllépünk azon, hogy az eltérő elméleti modellek miatt egészen különböző megoldások létezhetnének, akkor szembealáljuk magunkat az adatok problémájával. A települési szinten rendelkezésre álló hazai adatkészlet nyilván véges, időbeli lefedettségében hézagos, tematikusan boszszantóan egyenetlen. De ezen túl is, önmagában a reziliencia-modellek tele vannak olyan fogalmakkal, mint a gyakran alkalmazott kohézió, amelynek meghatározását hiába is remélnénk statisztikától. Gyakran alkalmazzák például a helyi társadalom aktivitásának kifejezésére a helyben működő nonprofit szervezetek számát, de ez nem igazán mond semmit a lakosság valódi bevonódásáról, közösségi elkötelezettségéről. Némely mutató esetében az is félreviszi a gondolkodást, hogy a statisztikai adatszolgáltatás alapjául szolgáló közigazgatási egységek (a települések közigazgatási értelemben vett területe) véletlenül vagy történelmi okokból alakultak úgy, ahogy. Ez pedig meghatározza a rendelkezésre álló ökológiai erőforrásokat (de vajon attól, hogy a területén van, rendelkezik-e vele a település?), például az erdőterületek méretét vagy a népsűrűséget. Utóbbi a katasztrófavédelmi indíttatásból készített reziliencia indexek gyakori eleme, hiszen minél sűrűbben lakott egy település, annál nagyobb a kockázat mértéke egy-egy katasztrófa bekövetkezése esetén. Ugyanakkor, ha önmagában a népsűrűségi adatot használjuk, akkor arra a téves következtetésre juthatunk, hogy Nagykanizsa közel ötször olyan sűrűn lakott, mint a hasonló népességű Hódmezővásárhely, holott csak arról van szó, hogy utóbbi történeti fejlődése miatt igen kiterjedt, gyéren benépesült külterületekkel rendelkezik – de ez mondjuk a katasztrófavédelmi szempontokat kevésbé befolyásolja, mint az, hogy a belterületeken milyen a tényleges népsűrűség.

Az indexkészítés másik Achilles-sarka a súlyozás. Letisztult és empirikusan tesztelt elméleti modellek nélkül különösen nehéz megmondani, hogy melyik tényező milyen súllyal vesz részt a reziliencia kialakításában. A városi zöldfelületek fajlagos mérete vagy a szelektíven gyűjtött hulladék aránya számít-e fontosabb faktornak? A diplomások száma vagy az exportra is termelő vállalatok száma határozza meg

inkább a gazdasági válsághoz való alkalmazkodást? Ezeket a kérdéseket szinte lehetetlen eldönteni, mert a megoldás általában olyan komplex indexek megalkotása felé mutat, amelyek elemcsoportonként is több indikátort tartalmaznak, annak az igyekezetnek a megnyilvánulásával, hogy egy-egy kiugró érték, vagy éppen bizonytalan kapcsolódású mutató ne deformálja nagyon az indexet.

Felvethető ugyanakkor egy másik szempont is: *nem biztos, hogy helyes az a mérési megközelítés, amely a rezilienciát valamilyen tényezők, adottságok összegeként írja le.* Aligha lesz ugyanis reziliens egy település, amely valamilyen kritikus területen jelentős hiányossággal küszködik. Nagyon egyszerű példákkal élve: ha egy város zöldfelületeinek fajlagos méretét valamilyen skálán mondjuk 50%-osra értékeli, ugyanakkor a rendelkezésre álló ivóvíz-készleteket csak 10%-osra, akkor ebben a hipotetikus modellben a valós reziliencia nem a két érték átlaga lesz, hiszen a kritikus tényező hiánya meghatározó jelentőségű lesz. Más szavakkal: *egy település tényleges rezilienciáját alapvetően meghatározza a „leggyengébb láncszem” ereje, vagyis, hogy az adottságok és attribútumok közül melyiknek a szűkössége a legnagyobb, illetve ez a szűkösség olyan mértékű-e, hogy képes kritikus hibát okozni a település életében és működésében.*

Összegzés

A rezilienciát a fókuszba állító tudományos gondolkodás válságok vállán lépkedve emelkedett fel, és vélhetően a jövőben is velünk marad, mint számos társadalmi tevékenység és folyamat értelmezési kerete. Népszerűsége talán megkopik majd, amikor jobb, nyugalmasabb évek következnek (a jelenből nézve ez már-már utópisztikus gondolatnak tűnik), de szinte biztosan újra számos kutatás kiindulópontja lesz, amint egy újabb súlyos krízissel szembesül egy-egy település vagy akár az egész emberiség.

A kutatásokhoz képest a területfejlesztésbe történő integrálás és ilyen jellegű gyakorlati felhasználás még korai fázisban tart, különösen Magyarországon. A szereplők (önkormányzatok, tervezők, döntéshozók) egyelőre inkább csak ismerkednek a kifejezés tartalmával, és keresik a kapaszkodókat arra nézve, hogyan lehet azt a cselekvések szintjére lefordítani. A szerteágazó értelmezések kapcsán nincsen könnyű dolguk, ugyanakkor az megjósolható, hogy ez a feladat aligha megspórolható, a rezilienciára való törekvés velünk marad akkor, amikor a hétköznapi életben a biztonság minden mást kiszorító igényünké válik, amiért szinte bármit hajlandóak vagyunk feláldozni, miközben a globális szint válságai a fejlett országokban is egyre inkább a hétköznapi gyakorlatokban megjelenő, *valós kihívásokat és kockázatokat* okoznak az embereknek. *A kettő ütközése erősíti a rezilienciába történő kapaszkodást, ami mégis csak egyfajta fogódzót jelent olyan helyzetekben, amelyek felett nincs hatalmunk kontrollt*

gyakorolni. Egy szóval: a reziliencia hosszabb távon is velünk marad és beépül tervezési paradigmáink közé.

És ez jól is van így: bármennyire is teljesen jogos kételyeink lehetnek a fogalom általános értéktartalma kapcsán, bármennyire is berzenkedünk a felelőségeknek és a szerepvállalásoknak a helyi közösségek szempontjából káros eltolódásán, *amikor lefordítjuk ezt a hétköznapi cselekvések szintjére, nem nagyon találhatunk benne kivétnevalót*. Olyan tényezők fejlesztése kerülhet előtérbe, mint a diverzitás (például a gazdasági szerkezetben vagy a településökológiában) az autonómia (a döntéshozatalban, az erőforrások feletti kontrollban, az energia-ellátottságban) a kohézió (a társadalomban) az összekapcsoltság az azonos és az eltérő típusú alrendszerek között. Aligha vitatja bárki, hogy ezen tényezők fejlesztése, erősítése a közösségek hasznára válik. *Az persze nem biztos, hogy mindez elegendő is a fejlődéshez vagy akár a sikeres alkalmazkodáshoz*: hiába rendelkeznek a helyi közösségek a reziliencia révén megerősített abszorpciós és adaptációs kapacitásokkal, ha a krízisek igazi kezeléséhez egy egészen más léptékben kellene tudni felmutatni transzformatív képességeket.

A fejlesztési gyakorlathoz a tudományos kutatások – minden esetlegességük, „egyfelől-másfelőliségük”, és bosszantóan sok kérdést szülő válaszaik ellenére – jelentős hozzájárulást képesek adni. Nagyon sok empirikus vizsgálatra, esettanulmányra lenne szükség, hogy megértsük a reziliencia működését eltérő társadalmi és földrajzi környezetben. Jelentős szerepe van a kvantitatív vizsgálatoknak is abban, hogy feltárjuk, milyen mutatók használhatók közelítő indikátorokként a kutatásban és a tervezésben. A két szemlélet összekapcsolása révén nem csak arra nyílik lehetőség, hogy feltárjuk a rezilienciát gyengítő kritikus sérülékenységeket, és új mérési eljárásokat fejlesszünk ki, hanem arra is, hogy jobb és adaptív elméleti modelleket alkossunk, amelyek tesztelésére a jövő válságai sajnos bőségesen szolgáltatnak majd alkalmat. A térrel foglalkozó tudományok, a társadalomföldrajz és a regionális tudomány szerepe ebben a munkában kiemelkedő lehet a jövőben, betölthetik azt a küldetésüket, amelyre igazán hivatottak, és a társadalmi jövőalkotás adekvát eszközeivé válhatnak.

Irodalomjegyzék

- Adger, W. Neil (2006): Vulnerability. *Global Environmental Change*, 16(3): 268–281.
<https://doi.org/10.1016/J.GLOENVCHA.2006.02.006>
- Alpek Levente – Tésits Róbert (2014): A munkaerő-piaci szenzitivitás. Új módszer a magyarországi munkaerőpiac területi, térszerkezeti kérdéseinek feltárásában. *Területi Statisztika*, 54(4): 333–359.
- Balázs István – Hoffman István (2020): Közigazgatás és koronavírus – a közigazgatási jog rezilienciája vagy annak bukása? *Közjogi Szemle* 3: 1–10.
- Barr, Stewart, – Devine-Wright, Patrick (2012): Resilient communities: sustainabilities in transition. *Local Environment*, 17(5): 525–532.
<https://doi.org/10.1080/13549839.2012.676637>

- Barta Györgyi (2009): Integrált városfejlesztési stratégia: a városfejlesztés megújítása. *Tér És Társadalom*, 23(3): 1–12.
- Bartók Balázs – Vasvári Mária (2023): Reziliencia jelentősége a térség- és területfejlesztésben Borsod-Abaúj-Zemplén vármegyei minták bemutatásával. *Jelenkori Társadalmi És Gazdasági Folyamatok*, 18(Különszám): 53–72. <https://doi.org/10.14232/JTGF.2023.KULON-SZAM.53-72>
- Bristow, Gillian – Healy, Adrian (2014): Regional Studies Regional Resilience: An Agency Perspective. *Regional Studies*, 48(5): 923–935. <https://doi.org/10.1080/00343404.2013.854879>
- Christopherson, Susan – Michie, Jonathan – Tyler, Peter (2010): Regional resilience: theoretical and empirical perspectives. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 3(1): 3–10. <https://doi.org/10.1093/CJRES/RSQ004>
- Colding, Johan – Elmqvist, Thomas – Olsson, Per (2003): Living with disturbance: building resilience in social-ecological systems. In: F. Berkes, J. Colding, C. Folke (Eds.), *Navigating social-ecological systems: building resilience for complexity and change*. Cambridge University Press, 163–185.
- Connelly, S. (2007): Mapping sustainable development as a contested concept. *Local Environment*, 12(3): 259–278. <https://doi.org/10.1080/13549830601183289>
- De Bruijn, Karin M. (2004): Resilience and flood risk management. *Water Policy*, 6(1): 53–66.
- Deák Enikő – Dániel Borond (2015): A helyi szociális háló vizsgálata a közösségi reziliencia szempontjából Gyergyószentmiklóson. *Erdélyi Társadalom*, 13(1): 21–41.
- Fejérdy Tamás – Z. Karvalics László (2015): Kis- és közepes városok kulturális reziliencia-súlypontjai. *Replika*, 94: 113–127.
- Glied Viktor – Barkóczi Csaba (2013): A fenntartható fejlődés elemeinek megjelenése a városfejlesztési stratégiákban a Dél-Dunántúlon. *Modern Geográfia*, 2: 1–46.
- Greutter-Gregus, Éva (2022): Környezeti index és Környezeti Városi Reziliencia Index értékeinek számítása négy Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegyei és négy Győr-Moson-Sopron vármegyei település esetében. *International Journal of Engineering and Management Sciences (IJEMS)*, 7(4): 17–29. <https://doi.org/10.21791/IJEMS.2022.4.2>
- Guida, Ross J. – Swanson, Taylor L. – Remo, Jonathan W. F. – Kiss, Tímea (2015): Strategic floodplain reconnection for the Lower Tisza River, Hungary: Opportunities for flood-height reduction and floodplain-wetland reconnection. *Journal of Hydrology*, 521: 274–285. <https://doi.org/10.1016/J.JHYDROL.2014.11.080>
- Hajnal Klára (2006): *A fenntartható fejlődés elméleti kérdései és alkalmazása a településfejlesztésben* [PhD-értekezés]. Pécsi Tudományegyetem.
- Hassink, Robert (2010): Regional resilience: a promising concept to explain differences in regional economic adaptability? *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 3(1): 45–58. <https://doi.org/10.1093/cjres/rsp033>
- Hegedüs Judit (2020a): *A fenntartható városfejlesztés új koncepciója: rugalmas városok* [PhD-értekezés]. Soproni Egyetem.
- Hegedüs Judit (2020b): A rugalmas város. In: Szirmai Viktória (szerk.): *Középvárosi társadalmak*. Soproni Egyetem Kiadó, Sopron, 74–85.
- Holling, Crawford S. (1973): Resilience and stability of ecological systems. *Annual Review of Ecology and Systematics*, 4(1): 1–23.
- Holling, C Crawford S. (2001): Understanding the Complexity of Economic, Ecological and Social Systems. *Ecosystems*, 4(5): 390–405. <https://doi.org/10.1007/s10021-00>

- Hopwood, B. – Mellor, M – O'Brien, G. (2005): Sustainable development: Mapping different approaches. *Sustainable Development*, 13(1): 38–52. <https://doi.org/10.1002/sd.244>
- Hufschmidt, Gabi (2011): A comparative analysis of several vulnerability concepts. *Natural Hazards*, 58(2): 621–643. <https://doi.org/10.1007/s11069-011-9823-7>
- Joseph, Jonathan (2013): Resilience as Embedded Neoliberalism: A Governmentality Approach. *Resilience: International Policies, Practices and Discourses*, 1(1): 38–52.
- Kaltenbrunner, Robert (2013): Mobilisierung gesellschaftlicher Bewegungsenergien – Von der Nachhaltigkeit zur Resilienz – und retour? *Informationen Zur Raumentwicklung*, 18(4): 287–296.
- Koutra, Sesil, – Balsells Mondejar, Mirella – Becue, Vincent (2022): The nexus of 'urban resilience' and 'energy efficiency' in cities. In *Current Research in Environmental Sustainability*, 4: 1–13. <https://doi.org/10.1016/j.crsust.2021.100118>
- Kucsera, Emil (2021): The handling of the blockade against Qatar from the perspective of Qatar Airways' resilience. *Regional Statistics*, 11(4): 101–125. <https://doi.org/10.15196/RS110405>
- Lang, Thilo (2011): Urban Resilience and New Institutional Theory - A happy couple for urban regional studies? In B. Müller (Ed.), *German annual of spatial research and policy 2010*. Springer Verlag, 9-18. <https://doi.org/10.1007/978-3-642-12785-4>
- László Tamás (2022): Közelítések a reziliencia fogalmához és méréséhez a narrativitás kontextusában. *Replika*, 127: 149–164. <https://doi.org/10.32564/127.7>
- Leichenko, Robin (2011): Climate change and urban resilience. *Current Opinion in Environmental Sustainability*, 3(3): 164–168.
- Lendvay, Miklós (2016): Resilience in post-socialist context: The case of a watermelon producing community in Hungary. *Hungarian Geographical Bulletin*, 65(3): 255–269. <https://doi.org/10.15201/hungeobull.65.3.4>
- MacKinnon, Danny, – Derickson, Kate Driscoll (2013): From resilience to resourcefulness: A critique of resilience policy and activism. *Progress in Human Geography*, 37(2): 253–270. <https://doi.org/10.1177/0309132512454775>
- Martin, Ron (2012): Regional economic resilience, hysteresis and recessionary shocks. *Journal of Economic Geography*, 12(1), 1–32. <https://doi.org/https://doi.org/10.1093/jeg/lbr019>
- Martin, Ron – Sunley, Peter (2015): On the notion of regional economic resilience: Conceptualization and explanation. *Journal of Economic Geography*, 15(1): 1–42. <https://doi.org/10.1093/jeg/lbu015>
- MKB Consulting (2021): *Fenntartható Városfejlesztési Stratégia Módszertani Kézikönyve*. Pénzügyminisztérium, Regionális Fejlesztési Programok Irányító Hatósága.
- Molnár András (2022): Társadalmi sérülékenység és társas támogatás katasztrófa sújtotta magyarországi településeken. *Metszetek*, 11(4): 27–53. <https://doi.org/DOI10.18392/metsz/2022/4/2>
- Mrekva László (2023): *Reziliens városi árvízi kockázatkezelés a kritikus víziközmű infrastruktúra rendszerekben*. In: Szilávik, Z. et al. (szerk.): *Magyar Hidrológiai Társaság XXXII. Országos Vándorgyűlése*. Budapest, 1–14.
- Nagy Zoltán – Szendi Dóra – Szép Tekla (2020): Út az okos városoktól a városi rezilienciáig Way from smart city concepts to urban resilience. *Köz-Gazdaság*, 15(4): 167–180. <https://doi.org/10.14267/retp2020.04.13>
- Nagy, Zoltán – Szép, Tekla (2023): Measuring the social, economic and environmental resilience – A case study of the Hungarian cities. *Economic and Regional Studies*, 16(2): 203–222. <https://doi.org/10.2478/ERS-2023-0014>
- Pálné Kovács Ilona (2023): Az önkormányzati válságkezelés és/vagy reziliencia. *Tér És Társadalom*, 37(1): 3–22. <https://doi.org/10.17649/tet.37.1.3465>

- Papp, Sándor (2020): Community resilience in post-socialist rural areas. *Belvedere Meridionale*, 32(3): 59–75. <https://doi.org/10.14232/BELV.2020.3.5>
- Papp Sándor (2021): Szőlő- és bortermelő közösségek rezilienciájának társadalomföldrajzi vizsgálata a cselekvőhálózat-elmélet alapján [PhD-értekezés]. Szegedi Tudományegyetem.
- Parragh Bianka – Báger Gusztáv – Kovács Árpád – Tóth Gergely (2021): A reziliens és innovatív úripar magyar fejlesztési lehetőségei. *Pénzügyi Szemle*, 66(1): 32–48. https://doi.org/10.35551/PSZ_2021_1_2
- Peck, Jamie – Tickell, Adam (2002): Neoliberalizing space. *Antipode*, 34(3): 380–404. <https://doi.org/10.1111/1467-8330.00247>
- Pelling, Mark (2010): *Adaptation to climate change: from resilience to transformation*. Routledge.
- Pirisi Gábor (2017): Reziliencia szerepe a kisvárosok fejlődésében – egy komló-i esettanulmány kapcsán. *Településföldrajzi Tanulmányok*, 6(2): 75–88.
- Pirisi Gábor (2019): A reziliencia lehetséges értelmezése a településföldrajzi kutatásokban. *Tér És Társadalom*, 33(2): 62–81.
- Pirisi Gábor – Alpek B. Levente – Kovács Gabriella – Máté Éva – Trócsányi András (2022): Kisvárosi reziliencia a COVID-19 járvány első hullámában – egy esettanulmány Mosonmagyaróvárról. *City.Hu Várostudományi Szemle*, 2(1): 105–128.
- Plöger, Jörg – Lang, Thilo (2013): Resilienz als Krisenfestigkeit: Zur Anpassung von Bremen und Leipzig an den wirtschaftlichen Strukturwandel. *Informationen Zur Raumentwicklung*, 18(4): 325–335.
- Priváczi-Juhász Hajdu Zsuzsanna – Muhoray Árpád (2020): A síkvidéki települések belvízzel és aszályal szembeni rugalmas ellenálló képességének növelése. *Hadtudomány*, 31–54. <https://doi.org/DOI.10.17047/Hadtud.2020.30.E.31>
- Sebestyén Szép Tekla – Szendi Dóra – Nagy Zoltán – Tóth Géza (2020): A gazdasági reziliencia és a városhálózaton belüli centralitás közötti összefüggések vizsgálata. *Területi Statisztika*, 60(3): 352–369. <https://doi.org/10.15196/TS600303>
- Stump, Eva Maria (2013): New in town? On resilience and “Resilient Cities.” *Cities*, 32: 164–166. <https://doi.org/10.1016/j.cities.2013.01.003>
- Szabó Balázs (2015): Reziliens városok. *Erdélyi Társadalom*, 13(1): 73–83.
- Szép, Tekla – Nagy Zoltán – Tóth Géza (2021): Lehet az alkalmazkodóképesség vonzó? A rugalmas ellenálló képesség szerepe a magyar városok példáján. *Statisztikai Szemle*, 99(8): 709–730. <https://doi.org/10.20311/stat2021.8.hu0709>
- Tóth Balázs István (2012): Regionális rugalmasság – rugalmas régiók. *Tér És Társadalom*, 26(2): 3–21.
- Z Karvalics L. (2022): Túl a klímaadaptáción: a társadalmi-kulturális fenntarthatóság útvesztőiről és esélyeiről. In: Ádám S. – K. Galambos K. (szerk.): *Szociális szolgáltatások ma és holnap az egyenlő esélyű hozzáférés és reziliens működés biztosítása érdekében – Socio Summit 2022, Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete, Kőszeg*, 117–130.

Resilience in domestic urban development and planning

Abstract

The starting point of this study is the increasingly diverse use of the concept of resilience in social geography research. After the academic sphere and basic research, the concept has already appeared in Hungarian urban development. Larger Hungarian cities had to prepare sustainable urban development strategies that essentially rely on the concept of the resilient city. The study draws attention to the fact that, in addition to theoretical and conceptual problems, the development policy application raises a number of theoretical and practical problems related to the measurement of resilience and the monitoring of its “development”.

Keywords: *resilience, settlement development, vulnerability, sustainable urban development strategy*

ELŐREMUTATÓ KÖZÖSSÉGI MEGOLDÁSOK A FŐVÁROSBAN ÉS VIDÉKEN

Nyers Szilvia

doktorandusz

PTE, Interdiszciplináris Doktori Iskola, Néprajz–Kulturális Antropológia Doktori Program

ORCID 0009-0004-7591-4402

Glied Viktor

politológus–történész, habilitált egyetemi docens

PTE BTK, Politikatudományi és Nemzetközi Tanulmányok Tanszék

ORCID 0000-0003-2467-5435

Dol: 10.15170/PSK.2023.SI.04

Publikálva: 2023.08.28.

Hivatkozási formátum:

Nyers, Szilvia – Glied, Viktor (2023): Előremutató közösségi megoldások a fővárosban és vidéken. *Pólusok*, Zöld Különszám, 47–64.

Támogatól Információk:

A különszám megjelenését támogatta a Pécsi Tudományegyetem Hallgatói Szolgáltatási Központ Tehetségigazgató Iroda. A különszám a PTE Fenntartható Fejlődésért Szakkollégium szakmai együttműködésének eredménye. Szerkesztő: Dr. Glied Viktor (PTE BTK).

A folyóiratban megjelenő írások a Creative Commons Nevezd meg - Nem Kereskedelmi - ShareAlike 4.0 nemzetközi licenc alatt kezeltek.

 CC BY-NC-SA 4.0

Absztrakt

Demokratikus politikai rendszerekben a közösség-szervezés/közösségfejlesztés és településfejlesztés kéz a kézben járó folyamatok. Utóbbi akkor lehet valóban sikeres, ha a döntéshozók igyekeznek optimális mértékben bevonni az érintett lakosságot a döntések előkészítésébe, majd a fejlesztések kivitelezésébe. Ez egy teljes városrész megújításától, komplex fejlesztéstől egészen a kisléptékű, pontszerű beavatkozásig terjedhet, ahogy a bevonás mértéke és iránya egyaránt. A fizikai változtatási lehetőség mögött van egy olyan törekvés is, amely az épített környezetet használó közösség életét befolyásolja. Amennyiben a helyi lakosság érdekei találkoznak a városvezetés törekvéseivel, annak érdekében, hogy egy fenntarthatóbb, zöldebb, élhetőbb, alkalmazkodóbb környezetet alakítsanak ki, az előremutató és eredményes együttműködéshez vezethet. Az írás egy budapesti és egy pécsi esettanulmányon keresztül mutatja be a közösségi bevonás és településfejlesztés lehetőségeit.

Kulcsszavak: közösségi beavatkozás, városi közösségek, szociális kert, Budapest Bike Maffia, Balokányliget

Bevezetés

A modern világ egyik legnagyobb kihívása az emberközpontú gondolkodásmód dominanciájának térhódítása. Jóllehet, az emberi faj megfeledezett arról, hogy a bolygót átfogó, többszörösen összetett egésznek csupán egyetlen egyede. Bár többnyire szolidárisan viselkedik embertársaival, de cselekedetei révén a biodiverzitást mégis folyamatosan pusztítja. Ezért szolidaritásának kiterjesztése, valamint

életmódjának radikális átalakítása elengedhetlenné válik ahhoz, hogy a világa a jövőben is fennmaradjon.

Jem Bendell (2018) professzor a sokat vitatott *Mélyadaptáció* című tanulmányában arra a következtetésre jutott, hogy a társadalom jelenlegi formáját – a nem túl távoli jövőben – az elkerülhetetlen összeomlás fenyegeti. Ezzel párhuzamosan markánsan új keretbe ágyazta a környezeti és társadalmi kihívásokkal való megküzdés várható forgatókönyvét. A szerző ebben három kulcsfogalomra támaszkodik.

1. A *rezilienciára*, mint a változó körülményekhez való alkalmazkodás képességére;
2. Az *elengedésre*, mint a bizonyos mintázatoktól vagy javaktól való megváltásra a fennmaradás érdekében;
3. Ugyanakkor a *helyreállításra*, amely az új típusú mintázatok és viszonyulások, például közösségi kapcsolódási formák kialakulását támogatja.

A fent megfogalmazott kontextusból kiindulva jelen tanulmányban célunk a helyi közösségek szerepének és az általuk kínált alternatíváknak a bemutatása a városfejlesztés/városrehabilitáció és közösségszervezés/közösségfejlesztés szimbiózisán keresztül. Esettanulmányként két előremutató példát elemzünk, egyet a városi szociális kert mozgalom, egyet pedig egy városrész rehabilitálása, megújítása kapcsán. A tanulmányunkban a közösségi beavatkozások egyes lehetőségeinek ábrázolására helyezzük a hangsúlyt, az általunk alkalmazott kutatómódszertani eljárások tükrében. Mindenekelőtt az etnológiában használt terepmunkát egészítettük ki interjútechnikával, valamint másodlagos adatelemzéssel. Az így született esetpéldák komparatív tanulmányozása pedig olyan sémákat szemléltet, amelyek hozzájárulhatnak az élhető városok és fenntartható közösségeik koncepciójának elterjedéséhez. Első lépésként azonban elengedhetlenné válik a megfelelő elméleti keret megalkotása.

Települések és közösségek

„Te magad légy a változás, amit látni szeretnél a világban” – mondta Mahatma Gandhi. Korunk ökológiai szempontból felelős mozgalmi hasonló ideológia mentén szerveződnek a 21. században (Farkas, 2015; Glied, 2016). Felismerték ugyanis, hogy a folyamatos növekedés nemcsak fenntarthatatlan, hanem több szempontból káros következményekkel jár. Például a fogyasztás mindenhatósága és a klímaváltozás negatív hatásai erőteljesen érzékelhetők az élet számos területén.

Az első települések kialakulása óta több ezer év telt el, számuk növekedése viszont azóta is robbanásszerű tendenciát mutat. A Világbank 2023-as jelentése¹ szerint a Föld népességének 56% – 4,4 milliárd ember – él városokban. Ezért az urbanizációs folyamatok optimalizálása különösen fontos társadalmi célkitűzésnek tekinthető. Ezt szemlélteti például az ENSZ 2015-ös közgyűlésén elfogadott fenntartható fejlesztési törekvés, amelyhez olyan célokat rendeltek, mint a fenntartható városok és közösségek koncepciója. Fontos tudni azonban azt is, hogy mitől lehet fenntartható egy város, valamint közössége. Hans Bruyninckx (2021) az Európai Környezetvédelmi Ügynökség igazgatójának megfogalmazása szerint:

„Minden városnak közre kell működnie a klímasemlegességre, a körforgásos gazdaságra és a biológiai sokféleségre vonatkozó célok elérésében, egyúttal tisztább és egészséges környezetről kell gondoskodnia, lakói számára jobb társadalmi és gazdasági lehetőségeket kell teremtenie.”²

Hasonló megfontolások mentén szerveződnek munkacsoportok és városi közösségek napjainkban. A kérdéses evolúció folyamata azt mutatja, hogy az egyének egyre kevesebb szálon kötődnek a természethez, mindinkább megpróbálják uralni és kizsákmányolni azt.

A térségek, települések, városrészek, közterületek fejlesztése a 21. században megkérdőjelezhetetlen elvárás. A fejlesztések alapvetően két irányban valósulnak meg. Egyrészt van egy fizikai változtatási lehetőség, amely az infrastruktúrát, az épített környezetet változtatja meg, formálja/építi át ami mögött van egy sokkal absztraktabb törekvés, amely a konstruált környezetet használó közösség életét befolyásolja. A közös jövőnk szempontjából legelőnyösebb opció általában az, ha a két változtatás egy irányba mutat és a fejlesztési célból történő beavatkozás jobb létet is eredményez. Valóban, egy-egy építészeti, vagy urbanisztikai elem közvetlenül hatással lehet az ott élő emberek gondolkodásmódjára, attitűdjeire (Schmeller, 2021: 82). A közösségi terek formái, színei, elrendezése, parkjai, árnyékot adó fái, esetleg szökőkútjai, vízes műtárgyai egészen más hangulatot kölcsönöznek, amelyben az emberi interakciók minősége is javul. Amennyiben a városvezetés bevonja a helyi közösséget (részben, vagy teljes mértékben) a fejlesztések, átalakítások folyamatába, úgy a közösség is megváltozhat, akkor, ha a szereplők partnernek tekintik egymást, és nyitottak az együttműködésre. Ez lehet az épített környezet karbantartása, felújítása, illetve a zöld területek gondozása, megtisztítása, revitalizálása, bővítése. Ide tartozik még a közterület funkcionális fejlesztése, új elemekkel való ellátása (pl. játszótér, kültéri kondipark, ivókút stb.). A külső hatásokra – mint a klímaváltozás következtében

¹ The World Bank Urban Development Overview: <https://www.worldbank.org/en/topic/urban-development/overview>, utolsó hozzáférés: 2023.06.12.

² Unknown, 2021: <https://bit.ly/3YOeOEP>, utolsó hozzáférés: 2023.05.18.

megfigyelhető szélsőségesebbé váló időjárási jelenségek (tartós hőhullámok, viharok, nagy intenzitású csapadék miatt kialakuló villámárvíz stb.) – a települések infrastruktúrája nincs, vagy kevésbé van felkészülve. A sűrűn lakott településrészek átalakítása eleve gondot okoz a fejlesztőknek, míg sok esetben az akarat és a forrás is hiányzik a szükséges fejlesztések megteremtéséhez. Nincs ez másként a rehabilitáció esetében sem, ahol a leromlás és szegregáció évtizedekig folytatódhat, anélkül, hogy a változásért tenni tudó felelősök „foglalkoznának” a nyilvánvaló problémával. Azonban, amennyiben a helyi lakosság érdekei találkoznak a városvezetés törekvéseivel, annak érdekében, hogy egy fenntarthatóbb, zöldebb, élhetőbb, alkalmazkodóbb környezetet alakítsanak ki, az minden érintett számára előremutató konstellációt jelent (Pirisi, 2019).

A 21. században kétirányú folyamat figyelhető meg a posztmodern társadalom kohéziója (vagy annak hiánya) kapcsán. Az egyik szerint az atomizált társadalomban az elidegenedő, a közösség tagjait éppen megtűrő, annak önmagát nem tekintő egyén, aki csak és kizárólag annyit érintkezik a körülötte élőkkel, amennyi feltétlenül szükséges. Ennek részeként az egyének elszigetelődnek – ezen a COVID járvány következtében életbe léptetett lezárások, korlátozások nem változtattak –, kevésbé kötődnek a hagyományos közösségekhez és intézményekhez, a személyes kapcsolatok fellazulnak, akár teljesen el is vesznek. Az egyének védtelenek lesznek a hatalom döntései és a tömegmédiá/közösségi média hatásaival szemben, kiszolgáltatottá, egyúttal irányíthatóvá és szélsőségesen befolyásolhatóvá válnak, ahogy ez a történelem során a válságok következtében számos alkalommal meg is történt. A folyamat másik eleme éppen erre az elszigetelődésre és kiszolgáltatottságra igyekszik választ találni és adni, azáltal, hogy erősíti az összefogás szerepét, mondván, másokkal együtt, közösen képesek vagyunk megvalósítani a terveket, vagy legyűrni a kihívásokat (Vercseg, 2014). Egy közösségen belül megvan a bizalom, létezik a szolidaritás, az egymással való diskurzus, a tervek, ötletek, majd a munka megosztása. Ferdinand Tönnies (2004) lépésekben definiálja a közösség fogalmát, egyrészt kiemelve az együtt lakás feltételét, a közös érdeket, amely összekovácsol egy csoportot, akár egész nemzetet, továbbá egy szellemi közösséget, amely azonos érdeklődési kör és azonos cél érdekében alakulhat ki. A helyi manifesztációja a lokalitás, a helyi közösség, a szomszédság. Az érdeklődés és cél már sok összetevőt magában foglal, úgy, mint az identitás, a vallás, a hivatás, a foglalkozás, az etnikai és faji hovatartozás és a szexuális orientáció. Fontos megemlíteni, hogy a szakirodalom a csoporton belüli kölcsönhatásban találja meg a kohézió fundamentumát, hangsúlyozva az interakció meglétét (Arapovics, 2016). Ahogy Csányi Vilmos (2005) fogalmaz: *az emberi természet számára a közösség az optimális működő tér*. A közösség értéket állít elő és közvetít, gazdasági lehetőségeket nyújt, ezáltal boldogulást, jobb életfeltételeket terem, társadalmi részvételt generál, ugyanakkor társadalmi kontrollt is jelent, hiszen megköveteli a normák betartását és az értékek védelmét (Giczey – Péterfi, 2013).

A közösségközpontú, azaz alulról építkező településfejlesztési megközelítéseknek egészen mások a kiindulópontjai és feltételei Nyugat-Európában és Közép-Kelet-Európában. Amíg nyugaton a társadalmi önszerveződés hosszú évszázadokra vezethető vissza, addig Európa keleti felén az állampolgárok többnyire az éppen regnáló hatalomtól (uralkodó, kormány, tanács, önkormányzat stb.) várták a változásokat (etatizmus és top-down folyamatok). Erre a szocialista múlt még inkább ráerősített, a társadalmi passzivitás és a keretek között tartott, irányított aktivizmus alapvető érdeke és nyilvánvaló szándéka volt a mindenkori hatalomnak. Ezért sem meglepő, hogy a keleti blokkban végbement rendszerváltás után inkább az egyéni kijárási utakat, mintsem a közösségi fejlődést preferáló társadalmi konstrukciók jöttek létre. Az atomizálódó kelet-európai népességre a bizalmatlanság és a közömbösség volt a jellemző. A konstruktív párbeszéd hiánya eleve bizalomhiányos struktúrákat eredményezett és tartott fent, ezért kevés olyan településfejlesztési program indulhatott, melyben megjelent a helyi közösség (a lakók), a civil szervezetek, a gazdasági szereplők, az önkormányzat és az állam együttműködése.

A közösségfejlesztés ma már letapadt a közgondolkodásban, azonban annak módszereiről és irányairól még mindig vita folyik. A magyar történelem során az állam általában mint „problémamegoldó” áll a kezdeményezések élére, vagy maga kezdeményez, valamint igyekszik felülről válaszokat adni a felmerülő kihívásokra. Ehhez a kérdéshez hozzá tartozik, hogy a civil társadalom hagyományosan gyenge, társadalmilag alig beágyazott, ráadásul a 2015 utáni időszak civilek elleni támadásai még inkább aláásták a szektor hitelességét (Ágh, 2016; Kákai, 2020). Pedig a sikeres hibrid (település- és közösség-szervezés/közösségfejlesztés) projektekhez elengedhetetlenül fontos az aktív lakossági–civil szervezeti kooperáció, ami ad egyfajta intézményesült keretet a folyamatoknak. A civil szervezetek fejlesztésének egyik lehetősége a bevonás és azon keresztül a partnerség kialakítása, melynek nyomán a felek aktívan részt vesznek a közös munkában. A közös munka akkor lehet sikeres, ha a partnerség nem egyszeri egyeztetést jelent, hanem folyamatos kapcsolattartást és értékelést/visszacsatolást is magában foglal (Glied, 2023).

A közösségfejlesztési folyamat első lépése a lakossági szükségletek, illetve annak a megállapítása, hogy miért fontos a változás. Elkerülhetetlen annak a célnak a meghatározása is, melynek során a közösség képes lesz egyre integráltabbá és nyíltabbá válni a közösségi problémamegoldás iránt (Rothman, 1979). Érdemes felmérni az erőforrásokat, a meglévő kapacitást és tudást, amelyekre építve lehet megkezdni a közös gondolkodást és a cselekvés lépéseinek meghatározását. Meg kell azt is fogalmazni, milyen irányú változást akar egy közösség elérni és a célokhoz milyen eszközökre, továbbá tudásokra lesz szüksége. Ha a változtatás nyomán olyan folyamat veszi kezdetét, amely emeli a képessé tétel szintjét és az egyének egy feladat mentén közösséget kezdenek alkotni, akkor valóban fejlesztésről beszélünk. Amennyiben az egyének tudatosan megszervezik magukat, hogy elérjék a célt, akkor a közösség-szervezés is megvalósul(hat) (Cselekvő közösségek, 2017).

A közösség- és településfejlesztés, valamint városrehabilitáció kéz a kézben járó folyamatok, mert az együttműködésre építő civil társadalom aktivitása minden esetben egy intézményesült struktúra részeként jelennek meg, legyen szó akár az egészségügyről, a szociális ellátásról, a szórakozásról, a szegénység és depriváció elleni küzdelemről, a munkahelyteremtésről és lakhatási problémákról, a kultúráról, vagy a környezet javításáról (Arapovics, 2016). A cél minden esetben közösségek szervezése, fejlesztése, az egyenlő esélyek biztosítása (vagy arra való törekvés), továbbá az aktív bevonás, amely hasznos készségeket nyújt és képessé tehet a döntéselőkészítésben való konstruktív részvételre. Nem véletlen, hogy a közösségfejlesztési beavatkozási területek elsősorban kisebb volumenű, lehatároltabb témában tudnak sikeresek lenni, hasonlóan a helyi közösség által kezdeményezett városfejlesztési projektekhez. A kisebb léptékű, fokozatos fejlesztések esélyt adnak arra, hogy a projektben résztvevők lássák az erőfeszítéseik eredményét, valamint megtapasztalják a buktatókat, negatív és pozitív visszacsatolásokat egyaránt.

Egy városrész rehabilitációjára, fejlesztésére, vagy a szegregátum megszüntetésére számos lehetőség adott. A városok szerepének a növekedése olyan új funkciókat hozott létre, amelyek a 21. században már elengedhetetlen fontosságúak egy település számára. Ezen funkciókat érdemes szétválasztani, egyrészt a település működése szempontjából releváns területekre, mint a gazdasági lehetőségek bővítése, a közlekedés fejlesztése, a leromlott városrészek kezelése, vagy a környezetvédelmi-fenntarthatósági kérdések. Másrészt a településen élők életminőségének javítására és a jól-létük biztosítására. Már 2007-ben megszületett az a Lipcsei Chartaként ismert megállapodás a fenntartható európai városokról, amely tartalmazta az említett dimenziókat összehangolni képes kritériumokat. Ez jelenti a különböző területek érdekeinek és lehetőségeinek összehangolását, továbbá egy várospolitikai szint megteremtését. A dokumentum kiemelte, hogy a gazdasági szereplők, az érdekeltek (érintettek) és a lakosság együttes bevonása lényeges eleme ezen törekvésnek (Lipcsei Charta, 2007). A megállapodás alapvetően a 2005-ben megkötött Bristoli Egyezményre épült, amely meghatározta a fenntartható közösségek fogalmát. Leegyszerűsítve mindez azt a helyet jelenti, ahol az emberek most és a jövőben élni és dolgozni szeretnének. Ez a dokumentum fogalmazta meg először az integrált városfejlesztési megközelítés szükségességét, kiemelve, hogy a városi tereket a fejlődés motorjainak kell tekinteni (Bristol Accord, 2005).

Ez alapján melyek a fenntartható közösségek létrehozásához szükséges előfeltételek?

1. Gazdasági növekedés;
2. Társadalmi bevonás és társadalmi igazságosság;
3. Sikeres települések, erős kulturális identitással;
4. A társadalmi szegregáció elleni küzdelem;
5. Fenntartható fejlődés, integrált modellek használata;

6. A különböző területi szintek érdekeinek összehangolása.

És melyek a fenntartható közösségek ismérvei?

1. Aktív, befogadó, biztonságos, toleráns közösség;
2. Részvételi társadalom, amely aktívan igazgatja a saját életét;
3. Jó közlekedési lehetőségek;
4. Közzolgáltatások magas szintje;
5. Jó környezet – az épített környezet összehangolása a természeti környezettel;
6. Virágzó és innovatív helyi gazdaság;
7. Minőségi épített környezet;
8. Befogadó, nyitott közösségek.

Itt mindenképpen érdemes megemlíteni, hogy a város- és közösségfejlesztés sikeres megvalósítására kizárólag nyitott és cselekvő közösségek esetében kerülhet sor. Ahol az adott fejlesztési projekt néhány ember lelkes közreműködésén, önkéntes munkáján és elhivatottságán nyugszik, ott a közösségfejlesztés különböző területeire a fejlesztés későbbi szakaszában kerülhet sor (Varga – Vercseg, 1991). Az, hogy kik a cselekvők és milyen mértékben képesek a kapacitásaikat egy közös ügyre áldozni, a projekt első szakaszában világossá válik. Olyan azonban előfordulhat, hogy mások később csatlakoznak, amikor látják, tapasztalják a partnerség pozitív hozadékait, egy projekt működőképességét, stabilitását. A helyi társadalom cselekvőképessége megfelelő környezetben és megfelelő támogatással tud kibontakozni (Dóri, 2021). A horizontális tervezésben a közösséggel együtt gondolkodás alapvető elvárás, hasonlóan az igényeik kiszolgálásához, amely összhangban van a részvételi szereppel (Uo.).

A városfejlesztés/városrehabilitációs intézkedések kapcsán kialakított beavatkozási területek és a cselekvés különböző dimenzióinak egyértelmű velejárója a közösség aktivizálása, valamint olyan reakció kialakítása, amely a helyi közösség motivációját erősíti. Ha csak abban jelenik ez meg, hogy szépítse a területet pl. virágok kiültetésével, szemétszedéssel, padok javításával, vagy madáretetők kihelyezésével, akkor a beavatkozás már sikeresnek mondható. Bármennyire is szeretnénk, az nem várható el, hogy minden lakos kivegye a részét a saját, közösségi életterének gondozásában, vagy tisztán tartásában. De amennyiben lépésről-lépésre kialakítható egyfajta felelősségérzet, amely a résztvevők aktivitásán keresztül edukálhatja a többi lakost, akkor a folyamat fenntartható lehet (Vercseg, 2013). Ha a lakosság érzékeli, látja, hogy létezik a konfliktusokon, az elutasításon, az ellenérdekelt felek civakodásán túl partnerségi keretek között megvalósítható, valóban alulról kezdeményezett program, nagyobb az esélye, hogy amellé áll, támogatni fogja.

A BBM Kertek

A híres ökológus és író, Rachel Carson már az 1960-as években rávilágított a növényvédőszeres túlzott és felelőtlen alkalmazására, amelyek ökoszisztémára gyakorolt hatása káros és visszafordíthatatlan (Carson, 2007). Vagyis egyre időszerűbb az olyan alternatívák megismerése, amelyek a korábban hétköznapiak tekinthető gyakorlatok újbóli szokásba hozása révén kínálnak megoldást a „mélyadaptációra”. Ideértve a nagyvárosi kertész mozgalmakat, amelyek az 1800-as évek közepétől, az iparvárosok megjelenésével párhuzamosan egyfajta ellenkultúraként kezdtek el terjedni világszerte (Howard, 1902).

Manapság már végérvényesen eltűnőben vannak a tönnies-i (2004) ideáltipikus közösségek, ahol a vér közössége egyaránt megteremtette a helyi közösséget is. A falvakat idéző összetett és organikus rendszert, valamint annak egységeit, a szomszédságokat, amelyek mára már devalválódtak. A kérdés tehát, hogy miként lehetne revitalizálni, valamint a folyamatosan változó városi körülmények között integráltan elkezdni újraépíteni a jó szomszédságot feltételező viszonyulásokat. Azért, hogy az egyének ne elidegenedve és izoláltan, hanem társadalmilag beágyazottan, közösségbe szerveződve éljenek, amely egyúttal boldogulásuk fundamentuma.

A szolidáris és közösségi gazdaság szintén a kapitalizmust teszi felelőssé a társadalmi egyenlőtlenségekkel, illetve a környezeti problémákkal összefüggésben. Ezzel egyidejűleg új alternatívákat és azonnali cselekvést sürget (Kiss – Mihály, 2020). Erre kínál példát a Budapest Bike Maffia (BBM) szervezete. Az egyesület 2011-ben a társadalmi apátiából való kimozdulás, a változás igénye, a szolidaritás és tenni akarás iránti vágy hívta életre. Kezdetben, az önkéntesekből álló csapat, ételadományok gyűjtésével és elkészítésével, valamint azoknak az utcán élőkhez való eljuttatásával foglalkozott két keréken. Az azóta már formális szervezetként működő társaság által képviselt üzenet – Radical Acts of Kindness (a kedvesség radikalizmusa) – tipikus mozgalmi gyakorlattá lett. Egyik legfőbb célkitűzése, hogy a hajléktalan és rászoruló személyek számára méltóbb életkörülményeket biztosítson (bikemaffia.com, 2023). Mindezt pedig szemléletformáló és edukációs programok révén valósítják meg. Ilyen az ún. BBM Kertek is, amely keretében 2018 óta, több fővárosi hajléktalanszállón is kísérleti veteményeskertet alakított ki a szervezet. Így, a rekultivációt követően létrejött zöld szigetek komplex funkciókkal rendelkeznek, szociális és pihenőkertnek egyaránt tekinthetőek. Saját megfogalmazásukban, van közöttük olyan (BMSZKI – Táblás Átmeneti Szállás), amely szociális szabadidőparkként üzemel, ahol az infrastruktúra, a kerti tevékenységek mellett, lehetőséget nyújt a rekreációra. A BBM Kertek ötletét a Serve the City³ nemzetközi önkéntes kezdeményezés szolgáltatta, amely egy olyan önkéntesekből álló mozgalom, akik fontosnak tartják, hogy helyi szinten, elsősorban városi környezetben valósítsanak

³ A kezdeményezésről bővebben: <https://www.servethecity.net>, utolsó hozzáférés: 2023.05.30.

meg a közösség szükségleteire reflektáló jógyakorlatot. Egyfajta lokális karitatív tevékenységet végezve hoznak létre hálózatokat. Vagyis építik a társadalmi tőkét, pozitív példát mutatnak és lehetőséget biztosítanak másoknak a részvételre. Az embereknek pedig alapvető igényük a tenni akarás, valamint a reciprocitás létrehozása. Legalábbis ezt tükrözi vissza a nemzetközi mozgalom, illetve a Budapest Bike Maffia egyre növekvő önkéntes bázisa. Ugyanis a kezdeti koncepció értelmében, egy a fent említett Serve the City program keretében megismert farm jó példáját próbálták átültetni hazai környezetbe. Az első ilyen szociális kertet a XI. kerületi Menedékház Alapítvány Családok Átmeneti Otthonában hozták létre. Ehhez csupán önkéntesekre, a partnerszervezetre és némi adományra volt szükségük a megvalósítás során. Tehát nem az anyagi erőforráson múlt a siker.

A közösségi kertnek számos típusa ismert Magyarországon, attól függően, hogy mely célok elérésére helyezik a hangsúlyt. Mindegyikben közös motívum, hogy az érintett földterületet a közösség tagjai együttesen művelik meg (kozossegikertek.hu, 2023). A BBM Kertek esetében a szociális ellátórendszer intézményeivel partnerségben, az ott lakók, dolgozók, önkéntesek és más szakemberek bevonásával művelik a földterületeket. Tehát olyan szektorközi együttműködésben valósul meg a projekt, amelyből minden fél kölcsönösen profitálhat. A sérülékeny csoportokkal foglalkozó intézmény szempontjából ez jelentheti a természeti környezet, valamint az épített környezet kedvező változásait. Példaként a legtöbb esetben a rossz minőségű vasúti töltésekre emlékeztető, tömörödött talaj javításával kezdődött a szociális kertek kialakításának folyamata. A piaci szektor szereplőinek támogatásával, adományok becsatornázásával: a termőföldtől a vetőmagokon át a szerszámokig, vagy éppen a magaságysokhoz szükséges raklapokig és geotextilgig, vált kivitelezhetővé a legtöbb munkafolyamat. Ezután vette kezdetét a magok kiosztása, palánták nevelése és a városi gazdálkodás, amely mikéntjéről az érintett csoportok tagjai egymás között konszenzusos megállapodásra jutottak.

Tulajdonképpen a szociális kertek is közösségi kertek, amelyek további speciális funkcióval bírnak. A mezőgazdasági tevékenységen túlmenően a sérülékeny csoportok bevonása, valamint a szemléletformálás a legfőbb kritériumai. Saját megfogalmazásuk szerint a szociális gazdaságok terápiás haszna sem elhanyagolható, továbbá csökkenthetik a társadalomból való kiilleszkedés kockázatát (diverzitasalapitvany.hu, 2023).

Alapvetően az élelmezés bizonytalansága komoly problémát jelent világszerte, amely a rászorulókat, így a hajléktalan személyek életében sokkal markánsabban jelen van. Ezért az ENSZ által megfogalmazott fenntartható fejlődési célok között kiemelt fontosságú a szegénység felszámolása és az éhezés megszüntetése is. E szempontból, talán az egyik legadekvátabb hosszútávú közösségi megoldás a kertészkedés. A közösségi kertek történetüket tekintve a gazdasági nehézségekre adott válaszként értelmezhetők. Az Egyesült Államokban az 1890-es évek óta alkalmazzák, kezdetben munkanélküli családok megsegítésére (Sakina Mama, 2018). Lanier

és munkatársai szerint (2015) – azon túlmenően, hogy hozzájárulnak az önfenntartáshoz – egyéb funkciókat is involválnak. Többek között közösség-szervezést és fejlesztést, az adott terület vagy szomszédság revitalizációját, közösség tudatot és identitást, mindazonáltal hozzájárul egyfajta tulajdonosi szemlélet kialakításában az érintettekben. De az edukációs szerepe, valamint a szociális szükségletek kielégítése szintén kulcsfontosságú. Tehát lényegében egy olyan intervenció, amely az empowermment (képessé tétel) révén fejleszt egyéni készségeket, illetve a közösségformáló ereje is meghatározó. Draper és Freedman (2010) megfogalmazásában a közösségi kertek általános célkitűzései között szerepel az egészséges életmód népszerűsítése, az élelmiszerbiztonság megteremtése, a gazdasági fejlődés, a fiatalabb generáció edukációja és foglalkoztathatóságának előmozdítása, a szabad terek megóvása, a bűnmegelőzés, a környezet megszépítése, a kulturális hagyományok ápolása, a társas kapcsolatok építése, a hasonlóan gondolkodó egyének összehozása, valamint közösségi kezdeményezések indukálása.

Ebbe a koncepcióba illeszkedik a Bike Maffia szociális kert projektje. A szervezet célja elsősorban nem a mennyiségi változás, hanem minőségi, ún. „minta kertek” kialakítása volt a fókuszban. A BBM Kertek koordinátorának (2023)⁴ elmondása szerint az ilyen kertek hatása egyértelműen pozitív. Egyrészt, mert partneri kapcsolatot alakít ki az együttműködő intézmények és munkavállalóik, valamint a bevont önkéntesek között, másrészt mert megvalósítja a szállók klientúrájának bevonását, amely talán az egyik legnagyobb kihívás a BBM Kertek esetében. A hajléktalan és rászoruló személyek mindennapi problémái különösen összetettek. A lakhatási szegénység mellett további egzisztenciális nehézségekkel küzdenek, gyakran valamilyen krízishelyzetben érintettek és az egészségi állapotuk is leromló. Nem beszélve az őket övező társadalmi stigmatizációról.

Pőcze Flóra (2014) *A Moszkva tér gyermekei* című könyvében énikus perspektívából részletes képet festett a hajléktalan galerik kulturális sajátosságairól, amelyből szintén kitűnik, hogy a hajléktalan személyek mindennapi tevékenységeinek strukturálása, vagy annak tartós megváltoztatása különösen nehéz feladat. Alkalomszerűen hatékonyan bevonhatók és rövid ideig motiválhatók, de élethelyzetükből eredően (például gyakori költözés, halálozás, szenvedélybetegség) sokkal rövidebb ideig tudnak felelősséget vállalni egy-egy parcelláért. Ugyanakkor a nehézségek sorában fontos megemlíteni az általuk ismert kertészeti metódusokhoz való merev ragaszkodást. A permakultúrás kertekben alkalmazott módszerek idegenek számukra, ezért esetükben is sokkal időigényesebb a szemléletformálás, többek között a talajtakarás, vagy a dombágyások alkalmazásának megértése. A következő kihívás a bevont személyek töretlen lelkesedésének fenntartása. Az intézmények

⁴ Jelen adatokat a BBM Kertekben 2021 óta végzett terepkutatásom során tett résztvevő megfigyelésnek és félig strukturált interjúknak, valamint a spontán kialakult beszélgetéseknek köszönhetően gyűjtöttem. (Nyers Szilvia)

klientúrájának bevonása szempontjából a szociális munkások szerepe kulcsfontosságú, hiszen viselkedésükkel befolyásolják a csoportdinamikát.⁵ Ezt szemléltetve az egyik legeredményesebben működő kert a BMSZKI – Aszódi Szállás és Nappali Melegedője, ahol a BBM Kertek koordinátora is dolgozik. Tehát szükséges lehet, egy jó esetben belülről érkező személy, aki éppen annyira motivált, ezáltal a csoportkohéziót megteremti és fenntartja. Továbbá nehézség lehet a logisztika is, ezen belül például a nyersanyagok szállítása, vagy az önkéntes toborzás, azaz, hogy minden munkatípusra, így a nehezebb fizikai feladatokra is legyenek segítők. Végezetül szintén nehézséget okozott a közösségi tervezés elmaradása, mivel annak folyamatába szinte lehetetlen volt bevonni a szállón lakókat, a már említett egyéni élethelyzet és az intézményen belüli fluktuáció okán. Mindemellett viszont a kertek eredményességét tükrözi, hogy a résztvevők egytől-egyig társadalmilag hasznosnak érezhették magukat, és ha rövid időre is, de javult a közérzetük, továbbá új kapcsolatok szövődtek az önkéntesek és a lakók között. Gyarapították a tudásukat és hozzájárultak saját önellátásuk előmozdításához.

A 2023-as évben lezárul az újabb kertek kialakítása. A csoportnak jelenleg három működő és egy kialakítás alatt lévő kertje van. Terveik szerint a következő évtől már csak palántával, illetve szükség esetén információval látják el ezeket a helyszíneket. Az így felszabaduló kapacitásaikat pedig a XI. kerületi ún. „szociális farm” projektre fordítják. Ami két egymás mellett lévő, összesen 2400 nm telek terület, ahol a tervezési fázisok és a kialakítás pillanatnyilag párhuzamosan halad. A farm koncepcióját tekintve, illetve finansziális szempontból is sokkal komplexebb. A hangsúly a bevonni kívánt célcsoport esetében az intervenció helyett, áttolódik a prevencióra és a rekreációra. Fontos szempont továbbá a farm közösségi térré alakítása. Ehhez pedig elengedhetetlen a megfelelő infrastruktúra létrehozása. Az önkéntes résztvevőkből álló csapat a BBM Kertek jóvoltából már részben adott. Van, aki elsősorban a szervezet által képviselt ügy miatt, van, aki a társaság miatt különösen elkötelezett, van, akit pedig a kerti tevékenységek szeretete vonz. A távlati célkitűzések között szerepel a termények eladása, vagyis egy stabil gazdasági láb integrálása, amely révén elkezdődhet a társadalmilag felelős, rövid ellátásiláncot feltételező, szolidáris gazdálkodás.

Összegezve, tehát olyan alulról jövő kezdeményezésekre, innovatív megközelítésekre van szükség napjainkban, amelyek ellentmondanak a piaci logika uralta gazdaságnak. Tevékenységükkel ráirányítják a figyelmet társadalmunk problémáira. Jóllehet ez sokak számára még csupán valamiféle marginális mozgalmi gyakorlat. 2023-ban még mindig távolinak tűnik, hogy a Föld népessége ökológiai szempontból tudatosan élje a hétköznapjait. Ezért a közösségi megoldások mellett kiemelten

⁵ Ld. Kurt Lewin-féle vezetési stílusok. A Módszerek c. oktatófilm tükrében: <https://www.youtube.com/watch?v=satfAW5Ksoc>, utolsó hozzáférés: 2023. 08. 23.

fontos a társadalmi és környezeti igazságosság összekapcsolása, vagyis a jólét tágabb értelmezésének kiterjesztése (Woods, 2021).

A pécsi Balokány-liget újjáélesztése

A városrehabilitációs intézkedések célja, hogy funkciójukat veszítő, romló állapotú településrészeket újítsa meg, valamint a többségében hátrányos helyzetű társadalmi csoportok által lakott, leszakadó/leszakadt településrészek rehabilitációját valósítsa meg. A kezdeményezések egyik kulcs momentuma, hogy az új funkciók megjelenése támogassa a fejlesztéseket (utcakép megváltoztatása, műtárgyak, padok, virágosládák, táblák kihelyezése, a romos épületek helyére társasházak, parkolók létesítése, parkosítás, a zöld felületek újjáélesztése, gondozása, közösségi terek megújítása, közösségi kertek létrehozása, sport szolgáltató létesítmények stb.). A nem összetett, akcióterületi fejlesztések részeként megvalósuló városrehabilitációs projektek kisléptékű beavatkozásnak tekinthetők. Ezek általában egy adott probléma megoldására korlátozódnak és sokszor összekapcsolódnak szociális rehabilitációs programokkal is, azaz egymást erősítik, segítik. A rehabilitáció célja, hogy az infrastruktúra felújításával párhuzamosan a helyi hátrányos helyzetű lakosság életminősége is javuljon. Ez sok esetben összekapcsolódik a kijelölt szegregált területeken élők halmazával, akik esetében végletesen leromlott helyzetről lehet beszélni (Városfejlesztési Kézikönyv, 2009). Ebbe a mintába illeszthető a pécsi Balokány-liget projekt, amely egy vidéki jó példaként aposztrofálható történet.

Manapság már ritkák azok a valóban alulról érkező (bottom-up) kezdeményezések, amelyek valódi helyi/közösségi együttműködés eredményeként, civil szervezetek partnerségén keresztül valósulnak meg. A pécsi Balokány-liget, ez az 1,5 hektáron elterülő, egykor rendkívül népszerű közpark azonban jó példa erre, hiszen minden elemében hordozza a környezeti–társadalmi ügyekben megjelenő partnerséget, illetve több funkciót is összefog a városrehabilitációtól, a közösségfejlesztésen és a települési jóléti szolgáltatásokon keresztül a zöld terület növeléséig (Pánovics, 2017). A frekvenciált helyen lévő park megújítása hosszú távú projektként indult, amelyet idővel a pécsi önkormányzat is felkarolt. A Balokány városrész Pécs délkeleti részén található, egyfajta kapuja az Európa Kulturális Fővárosa-Pécs2010 (EKF) keretében megújult Zsolnay Kulturális Negyednek, továbbá hidat képez a 2010-re felhúzott Dél-Dunántúli Regionális Könyvtár és Tudásközpont (Kaptár), valamint a Kodály Központ és a keleti városrészek között. A ligetben található tavat (mocsaras rét) már a 18. század közepén említik a források. A tó az 1830-as évektől kezdődően kedvelt találkozóhellyé vált a pécsiek számára, később pedig fürdő és strand is épült itt, amelyet fokozatosan fejlesztettek, sétányt és parkot létesítve a környezetében. A tavat a 19. század hatvanas éveiben az akkor létesülő vasút vágta ketté, de a város felé eső oldal továbbra is népszerű kirándulóhely maradt. Egészen az 1980-as, 1990-es évekig, amikor is a térséget sújtó, drasztikus gazdasági átalakulásoknak

köszönhetően a városnegyed leszakadása megindult, a strandfürdőt bezárták, a liget is sorvadni kezdett, de központi épülete, a Pepita még diszkóként egy ideig működött. A Pepita megszűnését követően a fürdő, a liget és a tó az enyészeté lett. A gazdátlan terület rehabilitációjára egészen az EKF előkészítő szakaszáig nem születtek életképes tervek. Ekkor a természet- és környezetvédelmi tevékenységéről ismert Pécsi Zöld Kör csapata karolta fel a liget sorsát. Az egyesület terve az volt, hogy az EKF beruházásokkal párhuzamosan, uniós forrásokra és civil összefogásra támaszkodva valósítsák meg a környék rendbetételét, illetve a liget állapotának javítását. Az alapgondolat az volt, hogy különböző területekről érkező civil szervezetekkel partnerségben, elsősorban önkéntes munkára alapozva kezdik meg a terület újjáélesztését és bevonását a város vérkeringésébe. Egy darabig még a fürdő és a liget fejlesztését együtt képzelték el a projekt kezdeményezői, ám hamar világossá vált, hogy a nem önkormányzati tulajdonban lévő részek fejlesztése kizárólag uniós forrásból valósulhatna meg, azok elmaradása esetén pedig a tulajdonos nem nyitott a saját forrásból megvalósuló beruházás elindítására. Így a civilek számára maradt a liget projekt, amelynek elindítására hivatalosan 2011-ben került sor, amikor is civil szervezetek és magánszemélyek megalapították a Balokány-ligetért Egyesületet. A rendszeresen végzett, önkéntes tevékenységnek köszönhetően a városvezetés is felfigyelt a fejlesztésre, ezért 2011 júliusában helyi védettség alá helyezte a tavat és környékét (Glied, 2013).

Városrehabilitációs programok esetében nem ritka, hogy az önkormányzat igyekszik az érintett lakosságot is bevonni az adott programokba, némely esetben csak kikérve a véleményüket az átalakítások lehetséges irányairól. Közép-Kelet-Európában a bevonás, a társadalmi diskurzus, a konstruktív vita még mindig gyerekcipőben jár. Az érintettek sok esetben nem foglalkoznak a közvetlen környezetükkel sem, úgy gondolják, hogy „nem számít a szavuk”, a döntéseket úgyis a fejük felett hozzák meg, „lesz, ami lesz” alapon (Kornai, 2005). A helyi lakosok sok esetben már csak akkor értesülnek a döntésekről, amikor azokat már meghozták – és nem csupán Európa ezen részén –, ezért nem is tudnak tevőlegesen beleszólni a fejlesztések irányába. Egy fejlett demokráciában a civil szervezetek szerepe (lenne), hogy képviseljék a lakosokat, alulról szervezzék a közösség tevékenységét, tartsák a kapcsolatot az önkormányzattal és a beruházókkal, vagy párhuzamosan az önkormányzattal, biztosítsák az információt az érintettek számára. Mivel az önkormányzat sem szeretne „ügyet”, ezért vagy valóban egyeztet a helyiekkel (kooperáció, együttműködés, partnerség, bevonás), vagy megpróbál minél szűkebb körben konzultálni egy adott projektről, felvállalva a konfliktust, vagy a lakossági tiltakozást. Számos példáját ismerjük mindegyik formának, azt azonban fontos kiemelni, hogy a társadalmi tőke növeléséből származó közbizalom biztosít(hat)ja az együttműködés magasabb fokát.

Mint azt Pánovics Attila is kiemeli, a Balokány projekt esetében példa értékű partnerség alakult ki a munka során az civil szervezet, az önkormányzat, a cégek és

az oktatási intézmények között (Pánovics, 2017). Ennek kapcsán külön ki kell emelni a társadalmi tőke és civil kurázsi fogalmát, amely a jogi, pénzügyi és társadalmi nehézségek ellenére folyamatosan fenntartotta a közös cél, a liget rehabilitációja érdekében végzett lelkesedést és együttműködést. Mindez fontossá vált a városnegyed bizonyos részein régebb óta megfigyelhető, egyéb kihívások – szegénység, depriváció, szegregáció – kapcsán is, ugyanis a kvázi szegregátum megszüntetése felé tett lépések között kiemelt szerepet töltött be a terület kezelésbe vétele, gondozása (Szoboszlai, 2004; Füzér, 2015). A Balokány-liget összefogás egyik sikere éppen abban rejlett, hogy különböző helyről érkező szinergiák, tudások adódtak össze és a fejlesztésben érintett kapcsolathálózatok, akár egy-egy személyen keresztül valóban segítettek egymás munkáját. Ezt ismerte fel és el a pécsi önkormányzat, amely azzal a céllal segítette a civil összefogást, hogy infrastrukturális szempontból helyszínt teremtsen civil szervezetek együttműködésének.

2011-ben indult meg a liget rendbetétele, a zöldterület rehabilitációja, a tó és környékének megújítása, majd 2013-ban kezdődött a központi épület, a Pepita közösségi tér (épület) és civil központ felújítása.⁶ 2016-ban váltás történt a Balokány-liget projektet koordináló csapatban, ugyanis a felújításokat végző egyesület nem vállalta a további feladatokat, így a Pepita és a liget fenntartását teljes egészében a Pécsi Zöld Kör és a Balokány-ligetért Egyesület karolta fel. A Pepitában közösségi tér mellett büfé nyílt, majd 2020-ban vette kezdetét egy nagyobb szabású projekt, az egykor számos nagy koncertnek helyszínt adó tószínpad felújítása. Lecserélésre került egy ivókút, korszerűsödött a közvilágítás és megkezdődött a szakaszos burkolatcsere. Sor került együttműködési megállapodások megkötésére (Pécs MJV önkormányzata, PTE, Szakképzési Centrum) is, amely események már túlmutattak a civil hálózat munkáján (Pécsma, 2020). A projektet koordináló civilek kisebb lépésekben igyekeztek megújítani és fejleszteni a ligetet. Ennek állomásaként 2021-ben sor került egy kültéri oktató- és játéktér létrehozására. Ennek célja az volt, hogy a fenntarthatóságot és zöld szemléletformálást segítő, interaktív oktató helyszín jöjjön létre.

2022 júniusában a Pintér János Parkmegújítási Program (PJPP) keretében tovább szépült a Balokány-liget. A parkmegújítási programba a város bevonta a pécsi lakosságot, javaslatokat vártak a liget fejlesztésének irányaira. A legtöbben játszóteret szerettek volna, és azt, hogy a terület parkosításra kerüljön. A projekt keretében a tó mellett végül játszótér létesült, továbbá 2700 virágpalánta, 270 cserje és 14 facsemete került kiültetésre. Ezenkívül megtörtént a tószínpad melletti nézőtér rekonstrukciója, új díszburkolatot kapott a tó körüli sétány – már az északi oldalról is könnyen lehet megközelíteni a ligetet babakocsival illetve kerekesszékekkel is –, felújították a

⁶ Balokány–Pepita. <https://www.pvfzrt.hu/hu/projekt/38/balokany-pepita>, utolsó hozzáférés: 2023.07.15.

szökőkutakat, új utcabútorok, szemetesek, és madáretetők is kikerültek (Szakács, 2022).

Ismerve a magyar civil szektor szerteágazó problémáit (Kákai – Sebestény, 2012), valóban különleges, hogy egy olyan civil-önkormányzati együttműködés találkozott egy funkcionáló városrehabilitációs projekttel, amelynek célja egy városrész integrált megújítása, az aktív pihenés biztosítása és a közbiztonság növelése. Ezeknek egyenként is egyéb pozitív hozadéka van, együtt pedig komplex lehetőségét adják a fejlesztéseknek. Minden akció, program, kezdeményezés további partnerség lehetőségét teremti meg, és továbbviszi a közös ügyet, a kedvező visszacsatolás pedig nyitottabbá teszi a projekt résztvevőit, megteremtve a bizalom atmoszféráját.

Konklúzió

A 21. század már inkább a széthulló, identitását elvesztő, megszűnő, mint összetartó közösségekről szól. Ezért tanulmányunkban igyekeztünk megmutatni a közösségi beavatkozás, a közösségszervezés és -fejlesztés olyan aspektusait, melyek éppenséggel pozitív példákat hoznak a közösségi összefogás és partnerség erejére. Objektív megközelítésben természetesen nem szabad elfedni a közösségi bevonás veszélyeit és nehézségeit, pontosan amiatt, mert minden sikertörténet mögött rengeteg munka és küzdelem húzódik.

Vercseg Ilona (2016) megfogalmazásában a civil társadalom kulturális kontextusa maga a közösség. A Budapest Bike Maffia pedig olyan közösség, amely alternatív válaszokat kínál a globalizáció társadalmi-, és környezeti kihívásaira egyaránt. Kulturális gyakorlatuk legfőbb eredője a társadalmi változás iránti vágy. Ennek eszköze a szemléletformálás, amely a szervezet helyi fejlesztési törekvéseiben és az általuk megvalósított társadalmi akciókban ölt testet. Ezáltal egyfajta non-formális közösségi tanulási folyamatot létrehozva, ami magában foglalja a problémák közös értelmezését, valamint az érintettek minél szélesebb körének bevonását. Ugyanakkor működésükkel a társadalmi problémák kollektív cselekvés általi megoldását ösztönzik (Boros – Nyers, 2019).

A szolidaritás megteremtésére és a szegénység enyhítésére irányuló BBM szociális kertprogram főbb hozadékai az egyén és a közösség szintjén is meghatározóak. Egyrészt mert sikerélményt biztosít, lehetőséget ad a fejlődésre, gyógyulásra, továbbá építi a társadalmon belüli bizalmat, egyúttal lerombolja a sérülékeny csoportokkal szembeni sztereotípiákat. Kialakul a szektorok közötti párbeszéd, valamint együttműködés, amelyből a jövőben akár társadalmi vállalkozás is kinőhet.

A Balokány-liget megújítása és fejlesztése a partnerség és civil kezdeményezés, valamint közösségszervezés és -fejlesztés szinte minden aspektusát magában hordozza: városrész rehabilitációs beavatkozás, egy hajdan népszerű part megújítása, étellel való megtöltése, civil összefogás eredménye, politikán átívelő civil-

önkormányzati partnerség megteremtése, gazdasági lehetőség és a jól-lét biztosításának helyszíne.

Amennyiben célunk az, hogy a következő évtizedekben is élhető városokban lakjunk, tudatosan kell tervezzük az életkörülményeink és környezetünk jövőjét. Zöld felületekkel, parkokkal, sétányokkal, az öntevékeny, alulról szerveződő akciókat (részben) biztosító lehetőségekkel. Mindez kizárólag felülről kezdeményezett és vezérelt fejlesztésekkel nem biztosítható, ezért minden, az adott rehabilitációs projektben résztvevő szereplőnek törekednie érdemes az érintett közösségek döntéseiben és a fejlesztésekben való optimális részvételére.

Irodalomjegyzék

- Ágh Attila (2016): Vitairat a „Civilek hatalmáról” – A védekező társadalom, avagy a civilek hatalma: töprengések a magyar civil társadalom helyzetéről. In: Antal Attila (szerk.) (2016): *A civilek hatalma: A politikai tér visszafoglalása*. Kossuth Kiadó, Budapest. 11–46.
- Arapovics Mária (2016): A közösségfejlesztés alapfogalmai és a kulturális közösségfejlesztés paradigmái. *Kulturális Szemle* 6. 36–53.
- Bendell, Jem (2018): Deep Adaptation: A Map for Navigating Climate Tragedy. *IFLAS Occasional Paper* 2, <https://bit.ly/47Ea9tr>, utolsó hozzáférés: 2023. 08. 23.
- Boros Julianna – Nyers Szilvia (2019): A közösségi alapú tanulás elmélete és gyakorlata. In: B. Erdős Márta – Borda Viktória – Vojtek Éva (szerk.) (2019): *Kapcsolati tanulás: a szociális munka oktatásának módszertani kérdései*. PTE, Pécs. 210–241.
- Bristol Accord: Conclusions of Ministerial Informal on Sustainable Communities in Europe. 2005.
- Bruyninckx, Hans (2021): *Fenntartható városok: az európai városképek átalakítása*. European Environment Agency Newsletter, <https://bit.ly/3YOeOEP>, utolsó hozzáférés: 2023. 08. 23.
- Budapest Bike Maffia. <https://bikemaffia.com/bemutarkozas/kik-vagyunk>, utolsó hozzáférés: 2023.07.29.
- Carson, Rachel (2007): *Néma tavasz*. Katalizátor Könyvkiadó, Páty.
- Csányi Vilmos: Gondolkozz globálisan, cselekedj lokálisan. *Népszabadság Hétvége*, 2005. szeptember 17.
- Diverzitás Alapítvány. <https://diverzitasalapitvany.hu/oko-kert>, utolsó hozzáférés: 2023.07.29.
- Dóri Éva (2021): „Útkeresők”. Településfejlesztés a közösségi művelődéssel. *Tudásmenedzsment*, 22(1) különszám. 174–186. DOI: 10.15170/TM. 2021.22.K1.12
- Draper, Carrie – Freedman, Darcy (2010): Review and Analysis of the Benefits, Purposes and Motivations Associated with Community Gardening in the United States. *Journal of Community Practice* 18. 458–492.
- Farkas Judit (2015): ‘We Should Give It Some Time’: Case Study on the Time Horizon of an Ecological Lifestyle-Community. *Acta Universitatis Sapientiae Social Analysis* 5(1): 43–62.
- Füzér Katalin (2015): A bizalom társadalomelmélete és a társadalmi tőke szociológiaelmélete. *Századvég, Új Folyam* 78 (4): 5–16.
- Giczey Péter – Péterfi Ferenc (2013): Az útépitéstől a társadalomépítésig. *Parola* 2013/1. szám: 31–39.
- Glied Viktor (2013): *Társadalmi részvétel helyi környezetvédelmi ügyekben*. PhD-dolgozat, PTE BTK, Pécs.

- Glied Viktor (2016): *A halványtól a mélyzöldig – A globális környezetvédelmi mozgalom negyed százada*. Publikon Kiadó, Pécs.
- Glied Viktor (2023): A bevonás új lehetőségei a 21. században: Az influencerek. *Pólusok*, 3(2) 32-57. DOI: <https://doi.org/10.15170/PSK.2022.03.02.02>
- Howard, Ebenezer (1902): *Garden Cities of To-morrow. (Being the Second Edition of „Tomorrow: A Peaceful Path to Real Reform“)*. London, Swan Sonnenschein & CO., LTD. Paternoster Square. <https://bit.ly/3qAlybT>, utolsó hozzáférés: 2023. 08. 23.
- Kákai László – Sebestény István (2012): A nonprofit szektor súlya és a gazdasági válság hatása Magyarországon/The weight of the nonprofit sector and the impact of the economic crises in Hungary. *Civil Szemle* 9(3): 137–157.
- Kákai László (2020): Kettős szorításban a magyar civil szervezetek. *Pólusok*, 1(2): 1-30. DOI: <https://doi.org/10.15170/PSK.2020.01.02.01>
- Kiss Julianna – Mihály Melinda (2020): A szociális és szolidáris gazdaság intézményi fejlődése és jelenlegi helyzete Magyarországon. *Fordulat* 27. 299–324.
- Kornai János (2005): Közép-Kelet-Európa nagy átalakulása – siker és csalódás. *Közgazdasági Szemle*, 52: 907–936.
- Közösségi Kertek. <http://kozossegitertek.hu/rolunk/kozossegi-kertek>, utolsó hozzáférés: 2023.07.29.
- Lanier, Jacqueline – Schumacher, Julie – Calvert, Kerri (2015): Cultivating Community Collaboration and Community Health Through Community Gardens. *Journal of Community Practice*, 23(3–4): 492–507. <https://doi.org/10.1080/10705422.2015.1096316>
- Lipcsei Charta a fenntartható európai városokról. 2007.
- Molnár Aranka (szerk.) (2017): Cselekvő közösségek. In. *Közösségfejlesztési folyamatok mérése-értékelése – módszertani útmutató*. Budapest.
- Pécsma (2020): Folytatódik a Balokány-liget szépítése, most a burkolatot cserélik. [Pécsma.hu](https://bit.ly/3KS8s1J), 2020.05.19, <https://bit.ly/3KS8s1J>, utolsó hozzáférés: 2023.07.13.
- Pirisi Gábor (2019): A reziliencia lehetséges értelmezése a településföldrajzi kutatásokban. *Tér és Társadalom*. 33(2): 62–81.
- Pőcze Flóra (2014): *A Moszkva tér gyermekei*. Libri Könyvkiadó, Budapest.
- Robin Sakina Mama (2018): Community Grdening. The Nexus for Community, Social Work and University Collaboration. In. Dominelli, Lena (ed.): *The Routledge Handbook of Green Social Work*. London – New York, Routledge Taylor & Francis Group, 182–192.
- Rothman, Jack (1979): Approaches to Community Intervention. In Rothman, Jack – Erlich, John L. – Tropman, John E. – Cox, Fred M. (eds.): *Strategies of Community Intervention*, 5th edition, Itasca, IL:F.E. Peacock, 26–63.
- Schmeller Dalma (2021): Taktikai városfejlesztés – Új gyakorlat megjelenése a városi zöldfelületek létrehozásában. *Modern Geográfia*. Vol 16:1, 81–106. DOI: 10.15170/MG.2021.16.01.05
- Szakács Miklós (2022): Példás együttműködés nyomán szépült meg a Balokány-liget. 2022.06.17. [pécsma](https://bit.ly/45cl6Q1). <https://bit.ly/45cl6Q1>, utolsó hozzáférés, 2023. 08. 23.
- The World Bank Urban Development Overview: <https://www.worldbank.org/en/topic/urban-development/overview>, utolsó hozzáférés: 2023.06.12.
- Tönnies, Ferdinand (2004): *Közösség és társadalom*. FOK-TA Bt.
- Unknown, 2021, <https://bit.ly/3YOeOEP>, utolsó hozzáférés: 2023.05.18.
- Varga A. Tamás – Vercseg Ilona (1991): *Tapasztalataink a helyi társadalmi-kulturális fejlesztésről*. Országos Közművelődési Központ Módszertani Intézete, Budapest.
- Városfejlesztési Kézikönyv (2009). Második, javított kiadás. Nemzeti Fejlesztési és Gazdasági Minisztérium.

- Vercseg Ilona (2013): Közösségfejlesztés, közművelődés és közösségi művelődés. *Parola*, 2013/1. <https://bit.ly/3qKbNZM>, utolsó hozzáférés, 2023. 08. 23.
- Vercseg Ilona (2014): *Közösségelmélet. Tantárgyi összefoglaló*. ELTE TáTK, Budapest.
- Vercseg Ilona (2016): Mi a közösség? *Parola*, 2016/4, <https://bit.ly/3QRI1Nb>, utolsó hozzáférés, 2023. 08. 23.
- Woods, Ronald (2021): Szociál-ökológiai praxis a szociális munkában. In: Hegyesi Gábor – Talyigás Katalin (szerk.): *A szociális munka elmélete és gyakorlata*. 7. kötet. *Tudományos gondolkodás és kutatás a szociális munkában I*. Budapest, MTA Szociológiai Tudományos Bizottság Szociális Munka Albizottság, 122–145.

Innovative community solutions in the capital and the countryside

Abstract

In democratic political systems, community development and urban development are symbiotic concepts. The latter can be basically successful if the decision-makers strive to involve the affected population as optimally as possible in the preparation of the decisions and then in the implementation of the developments. This can range from the renewal and complex development of an entire city district to small-scale, spot-on intervention, as can the degree and direction of the involvement. Behind the possibility of physical change is also an aspiration that affects the life of the community that uses the constructed environment. If the interests of the local population meet the aspirations of the city administration, in order to create a more sustainable, greener, livable and adaptive environment, it can lead to progressive and effective cooperation. The paper presents the possibilities of community involvement and settlement development through case studies from Budapest and Pécs.

Keywords: *Community intervention, urban communities, social garden, Budapest Bike Mafia, Balokány Park*

„SZŐLŐVEL FEKSZIK SZŐLŐVEL ÉBRED”

Paraszti és utóparaszti gazdálkodás a fenntarthatóság tükrében, a villányi szőlőművelés példáján

Balogh Pál Géza

tanársegéd, doktorandusz

PTE BTK, Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék

ORCID 0000-0001-9769-7710

Kurucz Réka

néprajzkutató, muzeológus, doktorandusz

PTE BTK, Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék

ORCID 0000-0003-2467-5435

Dol: 10.15170/PSK.2023.SI.05

Publikálva: 2023.08.28.

Hivatkozási formátum:

Balogh, Pál Géza – Kurucz, Réka (2023): „Szőlővel fekszik szőlővel ébred” – Paraszti és utóparaszti gazdálkodás a fenntarthatóság tükrében, a villányi szőlőművelés példáján. *Pólusok*, Zöld Különszám, 65–92.

Támogatói Információk:

A különszám megjelenését támogatta a Pécsi Tudományegyetem Hallgatói Szolgáltatási Központ Tehetségigazgató Iroda. A különszám a PTE Fenntartható Fejlődésért Szakkollégium szakmai együttműködésének eredménye. Szerkesztő: Dr. Glied Viktor (PTE BTK).

A folyóiratban megjelenő írások a Creative Commons Nevezd meg - Nem Kereskedelmi - ShareAlike 4.0 nemzetközi licenc alatt kezeltek.

 CC BY-NC-SA 4.0

Absztrakt

Az elmúlt évtizedekben az ökológia és a néprajz-antropológia találkozása egy virágzó új kutatási irányzatot eredményezett, az etnobiológia és az etnoökológia szakterületét, a hagyományos ökológiai tudás és a helyi tudások kutatását. E kutatási eredmények és hasznosíthatóságuk kérdése az ökológiai válság tendenciáinak erősödése révén egyre fontosabbá válik. Jelen tanulmány egy általános bevezető után a Villányi borvidék kisüzemi paraszti szőlőművelését a néprajzi terepmunka eszközeivel feltáró kutatás eredményeit mutatja be az 1940–1960 közötti időszakból. A kutatás során megismert lokális tudást és gazdálkodói szemléletet igyekszik a fenntarthatóság, a környezetvédelem szempontjából értelmezni, felveti az egyes ismeretek mai hasznosíthatóságának kérdését.

Kulcsszavak: *fenntarthatóság, kisüzemi szőlőművelés, (bio)kulturális örökség, Villányi borvidék*

Bevezetés¹

A mezőgazdaság az elmúlt századokban gyökeres átalakuláson esett át. Az egykori összetett, mozaikos tájakat felváltották a végtelen, monokultúrás szántók és ültetvények, hatalmas állattartó telepek, az emberi és állati igaerőt pedig a gépesítettség, a fosszilis energiahordozókra alapuló hatalmas és egyre összetettebb mezőgazdasági

¹ Köszönjük Dr. Varga Annának és Dr. Kurucz Sándornak, hogy tanácsaikkal, észrevételeikkel segítették a cikk megszületését.

gépek munkája. Ennek az új, iparszerű, nagyüzemi, monokultúrás mezőgazdasági szisztémának hatalmas ígéretei voltak: egyrészt az egyre növekvő létszámú népesség megfelelő minőségű élelmiszerral való ellátását, másrészt az emberek kemény fizikai munka alóli felszabadítását ígérte, a fejlődés és a hatékonyság ígéretével állt neki a környezet, a gazdaság és a társadalom átalakításának, amivel jelentősen befolyásolta is a közbeszédet és a mentalitást. A század második felében egyre gyakrabban kérdőjeleződtek meg ezek az ígérek, és került napvilágra, hogy milyen nem várt negatív környezeti, gazdasági, társadalmi és egészségügyi hatásokkal járt a mezőgazdaság ilyen hirtelen és radikális átalakítása, miközben erőteljes kérdőjelek kerültek az eredeti ígérek mögé is.

A 21. században az ökológikus gondolkodás erősödésével a közbeszédben és a médiában is egyre gyakrabban érzékelhető, hogy a mezőgazdaság szinte már csak a fenntarthatatlanság szinonimájaként kerül elő. Egyre nehezebb elképzelni azt, hogy a mezőgazdasági termelés nem csak a környezeten tett erőszakként, de a természettel együttműködő, sőt, azt akár gazdagító tevékenység is lehet; mintha az ember sorsának elkerülhetetlen velejárója lenne, hogy a természetet kizsákmányolja, mintha saját léte csak ezzel a feltétellel maradhatna fenn. Pedig nincs áthidalhatatlan érdekellentét ember és természeti környezet között, melyre a múltban, és szórványosan még a jelenben is sok példát találunk. Számos olyan, olyan hosszútávon működő, fenntartható rendszer ismert, ahol az emberi társadalmak képesek voltak saját élelmiszer szükségletüket úgy előállítani, hogy közben a természeti környezetet is megújuló, körforgásos módon kezelték. Csakhogy mindez a fejlődés és a hatékonyság kultuszának nézőpontjából nem értelmeződött értéként, eredményként, így könnyű szívvel lépett át rajtuk a történelem, elmaradottnak és nem elég hatékornak bélyegezve őket.

A néprajz és az antropológia ugyanakkor mindig is sokat tett a különböző kultúrák sokszor radikálisan különböző, lokális nézőpontjainak, helyi tudásának megismerése és megismertetése, releváns tudásként és világszemléletként való elismertetése érdekében, illetve ember és táj kapcsolatának vizsgálatában is (Ikvai, 1991; Viga, 2005). Ezek az eredmények az ökológiai válság fokozódásával teljesen újraértelmeződtek, egyre többen ismerik fel, hogy egyrészt hasznos tudásról van szó, másrészt egy újfajta ember–természet viszonyrendszer kulcsát is jelenthetik. A néprajz és antropológia e téren felhalmozott ismeretei egy radikális paradigmaváltás ígéretét rejtik magukban a társadalmi fejlődés értelmezése, ember és természet viszonya kapcsán. Az alábbiakban először azt mutatjuk be vázlatosan, hogy miképpen is értékelődtek fel az elmúlt évtizedekben ezek a bennszülött és helyi tudások, milyen konkrét, gyakorlati tudáselemeket meríthet belőlük a kortárs gazdálkodás, illetve milyen, a kortárs fősodratú gondolkodástól eltérő szemléletben viszonyultak (és részben viszonyulnak ma is) a körülöttük lévő környezethez és ebben saját szerepükhöz lokális társadalmak, kisközösségek. Majd egy, a Villányi borvidék nyugati felén az 1940–1960 közötti időszakot felölelő, a kisüzemi szőlőművelését bemutató

konkrét esettanulmányon keresztül elemezzük, milyen, a hétköznapiak során is jól használható, kisléptékű, ökológikus agrárismeretek jellemezték az egykori paraszti gazdálkodás egyik ágát, a kisparcellás szőlőművelést.

Agrárnéprajz „újrátöltve”

Az elmúlt évtizedekben az ökológia és a néprajz-antropológia találkozása egy új kutatási irányzatot eredményezett, az etnobiológia és az etnoökológia szakterületét (Babai, 2020; Molnár – Babai, 2020; Varga et al., 2020), a hagyományos ökológiai tudás és a helyi tudások nemzetközileg számos eredménnyel büszkélkedő keresztezését (Berkés, 2018; Brosius, 2009). Egyúttal az agrárnéprajz eredményeit – melyben a hazai kutatás különösen jelentős eredményekkel büszkélkedhet (Mód – Simon, 2020; Kocsis, 2011) – az ökológiai válság tendenciáinak erősödése szintén az eddigiekhez képest egészen más fénybe kezdi helyezni. Nem várt fejlemény, hogy ezek a tisztán tudományos céllal készült nagy, monografikus igényű történeti agrárnéprajzi munkák most immár, mint gyakorlati „kézikönyvek” kerülnek ismét használatba. Emellett egyre nagyobb a „civil” érdeklődés az eredeti források, a muzeális gyűjteményekben őrzött kéziratok, fényképek, tárgyak iránt, és egyre többen fordulnak a hagyományos ökológiai tudás hordozói felé is. Az egykori paraszti tudás számos eleme értékelődik fel, és helyeződik teljesen új értelmezésbe, mint egy új, ökológikus tudásrendszer része és alapja. Újra fénybe kerül a népi építészeti tudás is, ahol az esztétikai szépség mellett immár a természetes anyagokból készült épületek egészséges és természetes életteret képező épített, fizikai környezetként jelennek meg (Krizsán, 2018; Káldi – Várallyay 2017). Az egykori paraszti hulladékgazdálkodást mint az újrafelhasználás kultúráját fedezik fel ismét (Benedek, 2021). A kézműves tárgyak, melyet korábban alapvetően szintén a szépség felől kapott értékelték, most mint a fogyasztói tömegkultúrával szembeállított, egyedi, személyes tárgykultúra darabjai kerülnek a figyelem középpontjába. A természetes anyaghasználat, az újrafelhasználás, a megújítás, a hosszú élettartam, és egyediség, személyesség mind egy, a tömeggyártásra berendezkedett, eldobható tárgyakkal szembeállított új tárgyi környezet jellemzőiként tételeződnek. Az anyaghasználatban és technikákban egyre több, elfeledettnek hitt anyag és technika kerül elő a természetközelség jegyében, de a praktikum, a funkciónak megfelelő, sokszorosan kipróbált forma miatt is egyre többen használnak egykori, emberi és állati erőt használó eszközöket, a kaszától, kapától a boronáig. Nő a hiteles, kipróbált tudás iránti igény, így egyre több gyakorlati szakember fordul a szakszerű tudományos források felé és forgatja vissza az ott rögzített ismereteket a gyakorlatba. Ugyanakkor a néprajzi szakirodalom olyan, nem várt hiányosságai is előtérbe kerülnek ezáltal, melyre szerzőik nem készültek, de nem is gondoltak, illetve nem is feltétlen lett volna lehetséges rögzítésük írásos formában: minden részletességük ellenére sokszor a visszatanuláshoz elengedhetetlen, gyakorlati részletek hiányoznak belőlük. Emiatt egyre gyakoribb, hogy a helyi tudás, a

hagyományos ökológiai tudások primer hordozóihoz is fordulnak, és közvetlenül tőlük, velük együttműködésben veszik át még meglévő tudásaikat (Molnár et al. 2020).

Rátérve kifejezetten a gazdálkodásra, a gyakorlati gazdálkodói ismeretek igen széles köre került a figyelem középpontjába az elmúlt években ebből az új nézőpontból. A különféle ökológikus, biodinamikus és permakultúrás gazdaságok általában ezeket a helyi gazdálkodási ismereteket is igyekeznek beemelni tevékenységükben, igaz, mind szemléletben, mind abban nagy eltérések mutatkoznak, hogy ki, mennyire tud hozzájutni ezekhez az ismeretekhez, mennyire hozzáférhető vagy éppen mennyire szűk az elérhető helyi tudások köre. Közös ezekben a kezdeményezésekben, hogy a paraszti gazdálkodás ismereteihez kritikusan, de alapvetően pozitív attitűddel állnak. Folytonosan ütköztetik azokat a jelenkori tudományos ismeretekkel és igényekkel, ugyanakkor általában határozott értéket tulajdonítanak neki, mint az adott környezetben kialakult, a gyakorlatban használhatónak bizonyult, a helyi adottságokhoz idomult, erősen helyspecifikus komplex lokális tudásnak, melyek így egy speciális többletértéket is hordoznak az általános, természettudományi és agronómiai, más lokális környezetekben keletkezett ismeretekhez képest, éppen azért, mert a helyi környezetre vonatkoznak. Az egyik ilyen terület az őshonos- és tájfajták, illetve a hozzájuk kapcsolódó ismeretek köre, állatfajtákra (Tőzsér – Bedő, 2003) és növényfajtákra: zöldségekre (A Növényi Diverzitás Központ Munkatársai, 2016) és gyümölcsökre egyaránt vonatkozóan (Andrásfalvy, 1989; Ambrus et al., 2014, Ambrus et al. 2016; Farkas, 2018; Lantos 2005, 2018; Lázár 2010; Szabó – Lázár, 2019; Szani, 2014; Balogh – Kiss – Gonda – Werlein, 2021). A gyűjtögetett növényekben rejlő lehetőségeket is egyre többen fedezik fel újra (Dénes, 2022). A régi, helyi fajták számos előnyös tulajdonságot hordoznak az ellenálló képességük, eltartósságuk, ízük terén, bár kérdéses, hogy a klíma hirtelen, radikális változásához mennyire képesek idomulni, illetve mennyire lehet számukra piacot teremteni. A tanulmányban a Villányi borvidék egyes területeinek példáján bemutatott apróparcellás szőlőhegyek, valamint az ártéri szőlőskertek is egy sajátos, polikultúrás, egyúttal sokféle haszonvéltet nyújtó tájszerkezetet és (bio)kulturális örökséget őriztek meg egészen a közelmúltig, esetenként akár napjainkig (Illés, 2005; 2010; 2013; 2017; Mód, 2016; Mód – Simon 2002; 2005; 2017).

Az állattartás területén nagy jelentőséget nyert a hagyományos legeltető és kaszálógazdálkodás, a hagyományos gyepek kezelése, mely mind a természetvédelem, mind a hagyományos ökológiai tudás kutatása felől erőteljes érdeklődés övez. A magyar kutatók által dokumentált, még létező hasonló rendszerek egy olyan alternatívát jelentenek, mely képes gazdagítani is a legelők fajgazdagságát, ugyanakkor az ember számára is hasznos állati termékeket hoz létre. Alapvető kérdés azonban itt is fenntartani a piacot és a keresletet ennek a még élő hagyományos rendszernek a termékei iránt, különben a pozitív ökológiai hatások sem tudnak érvényesülni. (Molnár – Babai – Molnár, 2014; Molnár 2012; Varga – Bölöni, 2009; Varga – Samu – Molnár 2017).

Egyre kritikusabb fontosságú ismeretanyagot jelent a vízgazdálkodás és az ártéri rendszerek ismerete. A hazai kutatásban a téma Andrásfalvy Bertalannak és Bellon Tibornak köszönhetően ember és természet viszonyának egyik legrészletesebben feltárt rétege (Andrásfalvy, 2007; Bellon, 2003). A klímaváltozás fokozódásával, és a vele együtt járó nyári aszályok egyre szélsőséesebb országos hatásával, valamint a Duna–Tisza közti homokhátság félsivataggá válásával a kérdés csak egyre aktuálisabbá válik, így egyre többször nyúlnak az egykori árterek leírásaihoz a jövőbeli megoldások kialakítása, fokgazdálkodási elemek visszavezetésének a céljával is. A néprajzi kutatásokból az ártereken túl is számos olyan kultúrtáj típus körvonalazódik, ahol egy megújuló, a természet körforgásával együttműködő, ugyanakkor az ember számára szükséges megélhetést is biztosító gazdálkodás működött, az antropogén ökológiai változások egy ökológiailag is fenntartható mederben folytak (Andrásfalvy – Vargyas, 2009; Bali, 2005).

A helyi tudás természetesen egy rétegzett fogalom, melyben a különböző korokból és az eltérő forrásokból származó, tehát pl. folklorikus jellegű és hivatalos, iskolai keretek közt megszerzett tudások nem válnak el élesen, sőt, egymással keverednek is, „párhuzamos különidejűségben” léteznek (Bausinger, 1989). Az ökológikus elemek kiválasztása ebből egy külső, mesterséges, gyakorlatorientált szemszög alkalmazását jelenti erre a komplex tudásra, melyet azonban ember és természet megborult viszonyának az ökológiai válság erősödésével egyre fontosabbá váló keresése egyre indokoltabbá tesz. Fontos azonban, hogy a vizsgálat során egy-egyben lássuk ezt a tudást, és a kiválasztott elemek revival jellegű visszaadaptálása egy külön lépésben történjen, és lehetőleg ne befolyásolja a megismerési folyamatot.

Gazdálkodói szemlélet és hozzáállás

Nem csak az egykori gyakorlati ismeretek értékelődnek fel, hanem egy tágabb tendenciába illeszkedően az egykori paraszti gazdálkodás szemlélete is. A kortárs gazdaság és társadalom egyre szélesebb körben kiterjedő válságával az egykori, mezőgazdasági munka által alakított életforma átértelmeződik. Míg a technológiai fejlődés bővületében a földön végzett munkának a fáradtságos, fizikailag megterhelő, kötött és kényszerek által irányított volta került elő, és a technológiai haladást ünneplő ideológia, a technicizmus jegyében meghaladása kívánatosnak tűnt fel. Napjainkban azonban egyre inkább általános válságba kerül a munka, a fizetett bér-munka pedig egyre kevésbé a szabadság, mint a fokozódó kötöttség, az egyre „hatékonyabb”, kizsákmányoló jellegű munkavégzés jegyében telik. Mindezt fokozza, hogy egyre több munka veszti el saját elvégzője számára is szubjektív értelmességét, az értelmetlenség intenzív érzése pedig gyakorlatilag kínzással ér fel az ilyen munkát végző számára (Schumacher, 2014; Graeber, 2020).

Ezzel párhuzamosan azonban a mezőgazdasági munka sokak számára egyre vonzóbb fényben tűnik fel. Nem csak a vidékre költözés lesz újra népszerű

nemzetközi szinten is, de egyre többen fordulnak a termőföld felé, és kezdenek gazdálkodásba, az adott tájjal együttműködő módszereket, rendszereket előnyben részesítve (pl. vegyszermentes, biodinamikus, permakultúrás elvek alapján) (Bali, 2015; Bartulović, 2022; Csizmady – Csurgó, 2012; Csurgó, 2013; Farkas, 2018; Nemes – Orbán – Tomay, 2022; Svetel, 2022; Turk Niskač, 2022). Egyúttal pszichológiai szinten is felértékelődik az ilyen munkavégzés: a mezőgazdasági munkát végzők egyre inkább egy újfajta, valódi szabadságként, önrendelkezésként, ismételten megélt természetkapcsolatként, kreativitás, pozitív élményt, szubjektív boldogságérzetet okozó munkaként értelmezik ezt a tevékenységet. A pozitív pszichológia azt is megvizsgálta, hogy a mezőgazdasági munkavégzés valóban miként képes a kreativitás, az alkotás megélését, flow-élményt jelentő munkaként működni (Csíkszentmihályi, 2010: 191–214). A paraszti gazdálkodást egykor erőteljesen meghatározta a földszűke, az állandó külső hatalmai kényszer, a társadalmi mobilitás korlátozott lehetősége és ezáltal a „visszatorlódás” a falvakba. Napjainkban azonban a mezőgazdaság, mint önként vállalt foglalkozás és életforma az öröm, a kreativitás, a természetkapcsolat megélésének új színtere lesz – persze azzal a kitétellel, hogy általában a visszaút is nyitva áll az ezt a megélhetést választók előtt a városi életforma és más munkalehetőségek felé. Sok esetben ez nem jelent teljes elzárkózást a modernitás és a városi élet előnyeitől, illetve sokkal több eszköz és lehetőség is van a kezükben különféle pozitív külső hatások helyi integrálására, és ezek segítségével a lokális önrendelkezés, az aktív közösségi élet helyben történő megszervezésére ezek segítségével, mint egykori elődeiknek – bár újfajta kényszerek és hatalmi dinamikák egyúttal korlátozzák is a formálódóban levő természetközeli életmódot és lokális önrendelkezést.

Ugyanakkor az egykori társadalmi és gazdasági gyakorlatok más szempontból is újraértelmeződtek. A gyakorlati, az ökológiai válság megoldását szolgáló tudáselemek mellett a kortárs fősdratú világnézettől eltérő, ember és természet viszonyára vonatkozó mentalitások is felértékelődtek. Az ontológiai antropológia irányzata újult erővel mutat rá arra, hogy mennyire radikálisan képesek különbözni az egyes kultúrák, akár a lételméleti alapfogalmak szintjén is, és ami az egyik kultúra számára egyértelmű, az a másik számára érthetetlen tud lenni. Így az ember – természet fogalmak radikális szembeállítás, és egyáltalán léte, megkülönböztetése se egyértelmű és egyetemes, mint ahogy a nyugati világnézet sokszor feltételezte (Descola, 2013; Kohn, 2013; Viveiros de Castro, 2014). Mindez az ökológiai válság korában különös jelentőséggel bír, és akár felborult természethez való viszonyunk számára is utat mutathat (Mészáros, 2020). Egyúttal az antropológia részéről olyan, alapvető lételméleti kérdésfelvetések is erednek, mint a fejlődés eszméjének és ezáltal a történelem nagy narratíváinak megkérdőjelezése, melyről alapvetően az államalkotó birodalmak nézőpontjából íródott és a birodalmak szempontjából értelmezi az emberiség történetét (Graeber – Wengrow, 2021). A gazdasági antropológia számos szerzője kérdőjelezi meg a fősdratú, a közgazdaságtanból eredő haszonelvűség és

profitmaximalizálás eszméje által erősen meghatározott világnézetet. Ebből az új szempontból az egykori, mezőgazdasági munka által dominált életformák is más fényben tűnnek fel, már Marshall Sahlins is foglalkozott ezekkel a kérdésekkel a bőrség, a boldogság és a szabadidő kapcsán (Sahlins, 1972: 1–39). Ha kimozdulunk a növekedés, a fejlődés és a gazdasági hatékonyság paradigmájából, akkor nem csak az egykori törzsi társadalmi keretek közt élő, kisléptékű, lokális közösségek életmódja értékelődik fel, de az egykori paraszti életmód és tudás is, mely a hosszú távú ökológiai fenntarthatóságot, mint eredményt, bizony sokszor elérte.

Érdemes ugyanakkor a ló túlsó oldalát is elkerülnünk: az egykori paraszti gazdaság számos külső kényszer által befolyásolt, sokszor erőteljes szűkösség és számos válság által is jellemzett, korántsem egységes társadalmi réteget jelentett, melynek érdemes elkerülni az idealizálását. Mindez azonban nem jelent akadályt egy „reflexív hagyományörzés” útjában, mely képes a múlt elemeire úgy tekinteni, hogy eldönti, mely elemek érdemesek a folytatásra, megőrzésre, esetleg felélesztésre, és melyek azok, amelyektől megkülönbözteti magát. Így a néprajz valóban a „jövő tudománya” lehet (Andrásfalvy, 1983; Cseh – Mészáros – Borsos 2020). Különösen fontos jelentőséget kaphatnak ebben a Kelet-Európában még nagy számban jellemző utóparaszti gazdaságok, melyek számos olyan tudást hordoznak és gyakorlatot tartanak fenn, melyek ugyan nem explicit módon, de nagyon erőteljesen szolgálják az ökológiai fenntarthatóságot (Smith – Jehlička, 2013).

A következőkben a Villányi-hegység nyugati felére a 20. század végéig jellemző apróparcellás szőlőművelés példáján mutatjuk be, milyen, a természettel együttműködő gazdálkodás irányába mutató tudásformákat őrzött meg napjainkig a kisüzemi gazdálkodás, valamint hogy miképpen nyilvánult meg a gazdálkodói szemléletben egy, a természeti környezethez és a benne való gazdálkodáshoz való eltérő viszony. Fontos tény, hogy a szőlőhegyi apróparcellák többnyire alkalmatlanok voltak a nagyüzemesítésre, így kimaradva a kollektivizálásból, mint kvázi reliktum területek, háztáji, később zártkerti besorolásban szinte változatlan formában megmaradtak tulajdonosaik használatában, mely módot adott a tájszerkezet, valamint a szőlőtermelési ismeretek és lokális tudás megőrzésére, valamint a termőfölddel való személyes kapcsolat fenntartására (Gyarmati, 2005: 1; Kurucz, 2021: 169). Ugyanakkor a szőlőterületek is azon művelési ágak közé tartoznak, ahol a különböző kemikáliák használata (trágyaanyagok, műtrágyák, lombozatra kijuttatható mestersegesen előállított terménynövelő és minőségjavító anyagok, növényvédőszer) jelentősen elősegítik a magasabb termésátlag elérését. Tény, hogy ez nem előzmények nélküli, hiszen a filoxeravész óta² a szőlőművelés hangsúlyosan vegyszerigényes

² A filoxéra, vagy szőlőgyökértetű (*Phylloxera vastatrix*) Észak-Amerikából származó szőlővesszőkkel került Európába, ahol az őshonos szőlőnek (*Vitis vinifera*) nincs ellenálló képessége e kártevővel szemben. A kórokozó Franciaországban bukkant fel először 1863-ban, majd mintegy harminc év alatt elpusztította a kontinens kötött talajra települt termőszőlőinek kétharmadát. Az eredményes védekezést végül az oltványkészítés jelentette, az ellenálló amerikai alanyfajtára oltott nemes

más művelési ágakhoz képest, ám ahogy a következő esettanulmányból is láthatjuk, a növényvédelemre használt anyagok egész mások voltak, mint a ma használatos szintetikus vegyszerekkel. Az alábbiakban bemutatott szőlőműveléssel kapcsolatos helyi tudásra olyan komplex jellegű tudásként kell tekintenünk, melyben keverednek a paraszti gazdálkodás túlélő elemei, valamint a különféle hivatalos keretek közt tanult ismeretek, de mindenképp az iparszerű, nagyüzemi mezőgazdaság térnyerése előtti állapotot tükrözi.

Kisüzemi szőlőművelés a fenntarthatóság tükrében a Villányi borvidéken 1940–1960 között

Bevezetés

A néprajzi kutatások az utóbbi évtizedekben nagy hangsúlyt fektettek a szőlőhegyek változásának vizsgálatára. A téma kétségtelenül aktuális, hiszen az 1990-es évektől átfogó változás zajlik a szőlőművelési kultúrában (Hajdú 2010, Illés, 2005; 2010; 2013; 2017; Kemény, 2005; Kurucz, 2021; Mód, 2016; Mód – Simon, 2002; 2005; 2017; Muskovics, 2019; Simon, 2016; Schwarz, 2002).

Az 1950-es évektől indult meg a kisparcellás szőlők felhagyása, s napjainkban is tart a nagyméretű szőlőbirtokok kialakítása. A 2010-es évektől kezdve egyre elterjedtebbé válik hazánkban is a minél kevesebb vegyszer alkalmazására törekvő, bio- és natúrborok előállítására, a nagyobb gazdálkodóknak a természeti értékeket megőrző, és azt elősegítő gazdálkodási módok alkalmazására való nyitottsága. A klímaváltozás hatásaira adott válaszok pedig feltehetően egy újabb fejezete lesz a szőlőművelésnek.

Ez az esettanulmány a Villányi borvidéken végzett terepmunka alapján a borvidék nyugati részén nyomokban még fellelhető, kisüzemi keretek között művelt apróparcellás (utó)paraszti szőlőkhöz kapcsolódó művelési mód és ökológiai tudás fontosságára és mai hasznosíthatóságára kívánja felhívni a figyelmet. Igyekszik a feltárt ismeretanyagot a fenntarthatóság és a környezettudatosság szempontjából értelmezni és legalább a kérdésfeltevésig eljutni abban a témában, hogy ez a még napjainkban is elérhető, rendkívül komplex helyi tudás milyen alternatívákat nyújthat a birtokkoncentráció, a sok esetben káros környezeti hatásokat generáló, profitorientált nagyüzemi szőlőművelés alternatívájaként.

Források, módszerek, terepválasztás

Az anyaggyűjtés módszerei között elsőként a terepmunkát kell megemlítenünk, mely 2018–2023 között zajlott, a Villányi borvidékhez tartozó Túrony,

szőlőoltványok telepítése. A filoxérával karöltve Európába érkező peronoszpóra elterjedése a perme-
tezési feladatok sűrűsödésével járt (bővebben ld. Csoma, 2015: 131–222).

Hegyszentmárton és Diósvizsló települések³ határában található szőlőhegyekhez kapcsolódóan. (1. térképábrázolat)

1. térképábrázolat:

A Villányi borvidék. Túrony, Hegyszentmárton és Diósvizsló elhelyezkedése a borvidéken

Mindhárom község az előregedő baranyai kistelepülések sorába tartozik, lakónépességük a KSH 2022-es adatai szerint Túrony esetében 255 fő, Hegyszentmártonban 387 fő, Diósvizslóban 645 fő. Forrás: KSH Magyarország Helységnévtára, https://www.ksh.hu/apps/hntr.main?p_lang=HU, utolsó hozzáférés: 2023. 08. 23.

A terepválasztás oka, hogy mindhárom szőlőhegy azon dél-dunántúli apróparcellás paraszti szőlőterületekhez tartozik, ahol a szőlőbirtokok az önellátásra berendezkedett paraszti gazdaságok szerves részét képezték, szőlő-monokultúrává sohasem fejlődtek. A szőlőhegyek képe szempontjából szinte napjainkig meghatározó (volt) a kisüzem, majd a rendszerváltás óta zajló birtokkoncentráció eltérő mértékben érinti a vizsgált területeket (bővebben ld. Kurucz, 2020a; 2020b).

A helyszíni kutatások során, elsősorban a hólabdaelv, kisebb részben a véletlenszerűség alapján, félig strukturált, hangrögzítéses interjúk készültek közel 100 alkalommal, 75 személlyel. A jelenkori falusi és szőlőhegyi életvilágokba betekintés adó résztvevő megfigyelésre elsősorban Kurucz Rékának volt lehetősége, mint egykori túronyi lakos és az egyik helyi bortermelő család tagja. A recens megfigyelések történeti adat- és forráscsoportok feldolgozásával egészíthetők ki, úgy mint a levéltári és múzeumi anyagok, statisztikai adatok, történeti térképek, földhivatali adatok, hegyközségi nyilvántartások. Különösen gazdag forrásanyag található a térség 20. századi szőlőkultúrájáról a pécsi Janus Pannonius Múzeum Néprajzi Osztályának fotótárában.⁴

³ Mindhárom község az előregedő baranyai kistelepülések sorába tartozik, lakónépességük a KSH 2022-es adatai szerint Túrony esetében 255 fő, Hegyszentmártonban 387 fő, Diósvizslóban 645 fő. (Forrás: KSH Magyarország Helységnévtára, https://www.ksh.hu/apps/hntr.main?p_lang=HU)

⁴ A JPM Néprajzi Osztályának fotótárában, elsősorban Zentai János munkásságának köszönhetően különösen gazdag, az 1950-60-as évek szőlőművelését és borkészítését szisztematikusan bemutató

A bemutatott időszakot 1940–1960 között határozzuk meg, mivel a jelenkori emlékezet eddig ad lehetőséget visszatekinteni, és mert az 1960-as évektől a kollektivizálás utolsó hulláma, majd a szovjet borexportot kiszolgáló második gazdaságbeli háztáji szőlő- és bortermelés megváltoztatta e területek gazdasági, egyben társadalmi szerepét (bővebben ld. Kurucz 2020). A bemutatott termelési mód mára gyakorlatilag teljesen eltűnt, de a kutatások során kiderült, hogy emléke elérhető és a néprajzi terepmunka segítségével jól feltárható a vizsgált területen. A korlátozott terjedelem miatt nem tárgyaljuk a kapcsolódó kisüzemi borkészítést, valamint annak részleteit sem, hogy e szőlőhegyek, mint polikultúrás területek más mezőgazdasági területek (kukoricaföldek, kaszálók, gyümölcsösök stb.) számára is otthont adtak.

Kisüzemi szőlőművelés a Villányi borvidék nyugati felén 1940 és 1960 között

A bemutatott szőlőműveléshez kapcsolódó szemléletmód egyik leglényegesebb eleme az önellátáson alapuló mértéktartás. Épp a bortermelésre vonatkozó idézettel kezdődik az (utó)paraszti gazdálkodást páratlan mélységben bemutató Átány monográfia egyik kötete: „A néprajzi kutatók szüreten voltak Átányon Orbán Ferencnél, kedves és bölcs adatközlőjüknel. Este koccintás közben egyikőjük azt kívánta a gazdának: „Adjon Isten olyan szüretet, hogy legyen Feri bácsinak 100 hektó bora...” „Az sok lenne” – felelte Orbán Ferenc – „annyit ne tessék kívánni, elég lenne a 20 akó is”. A sorok közül jól kiolvasható, hogy a gazda egyáltalán nem vágyakozott arra, hogy gazdaságának hozama határtalanul szaporodjon. Tudatosan kitartott saját, átányi „arányaik és mértékeik” mellett (Fél – Hofer, 1996: 1).

A túronyi terepmunka során is felszínre került a bortermelés kapcsán hasonló gondolkodás. A faluban emlékeznek az eseményre, mikor egy gazdának jóval több bora termett, mint amennyire szüksége volt, ezért egy hordóban kitette a pince elé csapra verve, poharat készített mellé és egy kis táblával jelezte az arra járóknak, hogy igyanak, amennyi jól esik, csak utána zárják el a csapot.

A szőlők szerkezete: kisparcellák, ízek, ízfejek

A vizsgált szőlőhegyek apróparcellás tájszerkezetet őriztek meg egészen a rendszerváltásig, majd a máig zajló birtokkoncentráció eltérő ütemben jelentkezett e területeken.⁵ A helyi emlékezet szerint – mely körülbelül 1930–1940-es évekig nyúlik vissza – az akkori szőlők mérete 400–800 négyszögöl körül mozgott.

A szőlőparcellákat kisebb egységekre, úgynevezett *ízkekre* (darabokra) osztották. Egy íz 10–20 sor szőlőt jelentett, egy 400–500 négyszögölnyi parcellát 4–5 íz tett ki, a domborzati adottságok függvényében. Egy-egy íz általában azonos

fényképanyag található a diósvizslói szőlőhegyről. A tanulmányban publikált archív fényképek egy megjelölt kivételtől eltekintve innen származnak.

⁵ Bővebben lásd: Kurucz 2020; 2022.

szőlőfajtából állt, de egy adott szőlőfajta nagyobb arányú jelenléte mellett az ültetvényeket vegyes tőkeállomány jellemezte. Ez feltehetően abból fakadt, hogy egy-egy kipusztult tőkét az épp rendelkezésre álló fajtával pótoltak, mert a hatalmas földmunka miatt nagy luxus lett volna a foghíjas állomány.⁶

A vegyes állomány talán a megbízhatóbb termésátlag elérését is segíthette, hiszen a különböző fajták egy-egy betegségekre különböző mértékben fogékonyak. Erre vonatkozóan nincs konkrét adatunk, de logikusnak tűnik a feltételezés, hogy egy heterogén állományú ültetvény esetén egy állandó termésátlag biztosabban elérhető volt.

E hagyományos, ízekből álló ültetvényszerkezet az 1960-as évekkel kezdődően fokozatosan szűnt meg, párhuzamosan azzal, hogy az utóparaszti szőlők zömét kordonos művelési módra alakították át. Ezzel egy évszázados múltra visszatekintő tapasztalati tudás „felejtődött el”. Bár az interjúkból kiderült, hogy a mai 80–85 éves, sőt még a 60 éves generáció tagjai is tökéletesen emlékeznek, hogy hol, hány darabban, milyen szerkezetben művelték annak idején családi szőlőiket, az ízeket pontosan rekonstruálni már nem tudnák.

Az ízeket *ízfejek* (1. kép) választották el egymástól. Egy-egy íz határánál a földet 50–60 cm szélesen árokszerűen kikapálták, két oldalra sáncszerűen felhúzták, melyekből a lejtés irányába eső magasabb, 50 cm körüli, a felső 30 cm körüli volt, de mentek *ízfejek* a lejtő irányával párhuzamosan is. Ez lényegében egy árokrendszernek tekinthető, ami gyalogútként is funkcionált, valamint óriási jelentősége volt az erózióvédelemben, ami elengedhetetlen volt ennél a művelési módnál, ami a meredek hegyoldalakat is meghódította és ahol a teljes ültetvényt porhanyósra kapált földfelületként kell elképzelnünk. Az árkok intenzív csapadék esetén, megtörve a víz erejét, rendezett mederbe terelték a lezúduló esővizet, megállították a lemosott talajt. A földet az *ízfejektől* aztán viszonylag könnyen vissza lehetett hordani a tőkék alá.

Az *ízfejeket* virágokkal díszítették, lényegében egy barbár virágpompa szegélyezte a szélső szőlősorokat.⁷ Amellett, hogy ez tovább akadályozta a föld lemosását, mint méhlegelő, hasonló funkciót tölthetett be, mint napjaink ökológiai szőlőtermesztésében a szőlősorköz takarónövényzet létrehozása. (Miglécz et. al., 2015).

⁶ A tőkés művelési módnál viszonylag kis tőkeformát találunk, a szőlő könnyebben eléri azt a habitust, ami a termőszőlőre jellemző. Így jóval könnyebben pótolták a kiveszett tőkéket, mint a modern, nagyméretű tőkeformáknál, ugyanis a függönyöknél a pusztuló tőkék pótlása nehézkes, hosszadalmas, és sikere kétséges, ezért a meglévő tőkék még nagyobbá tételével próbálják pótolni a termőfelületet (K.S. (1955) közlése alapján.)

⁷ Az *ízfejekre* ültetett leggyakoribb virágok a petúnia, vasvirág (kígyófej rózsának nevezték), kukacvirág, bársonyka (büdöske), dália, nagy csodatölcsér (estikének nevezték), tátika (oroszslánszaj), bazsarózsa, nefelejcs, tűzliliom, kardvirág, jácint (a szimpla illatos kékvirágú), a nárcisz (a régi, kisvirágú) számtalan változatban és színben. (K.S. (1955) közlése alapján.)

Szintén gyakori volt, hogy paprikát, hagymát termeltek rajta, amit aztán helyben el is fogyasztottak.

1. kép: Ízfejen álló asszonyok

Készült: 1965 körül. Túrony

Az erózió akadályozására rekesztéseket is csináltak a szőlőhegy meredekebb, vízfolyásos részében. (2. kép)

2. kép: Rekesztés az erózió megakadályozására a szőlőhegy meredekebb, vízfolyásos részében

Készült: 1966. szeptember.

Az utóbbi évtizedekben a birtokszerkezet, a birtokméret és a szőlőhegyi úthálózat átalakulása folytán az ízfejek mellett a hegyi löszmélyutak egy jó része is megszűnt. Hiányuk esőzésekkor a víz lendületének megtörésében és terelésében, a lezúduló víz okozta károk által, jól érzékelhető. A napjainkra kialakult nagytáblákat művelő gépek számára létrehozott magánutakból épülő új úthálózat nem veszi figyelembe a helyi tapasztalatokat a talaj- és domborzati viszonyokra vonatkozóan. Bár mindez a katasztrófavédelem ellenőrzésével zajlik, nem érvényesíti azt a lokális, komplex tapasztalati ismeretanyagot, melyet egy-egy konkrét szőlőheggyel kapcsolatban, annak egykori művelőinek kiterjedt közössége közösen birtokolt és használt. Egyes falvak lakói a szőlőhegyről az országútra lehordott sárról, iszapról számolnak be, ami az új szőlőhegyi úthálózatokhoz kapcsolódó jelenség.

A szőlők ültetése és szaporítása

A bemutatott időszakban a térségben jellemző tőkés művelésű ültetvények gyakorlatilag egy szabályos négyzetháló képét mutatták, a tőkéket 1 méter távolságra ültették egymástól, melyhez körzőt és ültető fúrót használtak. (3. és 4. kép)

3. kép: Szőlőültető fúró

A nyél oldalcsapja lábbal való segítésre szolgál. Készült: 1966. szeptember.

4. kép: Mérőkörző a pontos sortávolságok kialakításához

Készült: 1966. szeptember.

A filoxéravészről (1894–1896) kezdve a szőlőoltás tudományának és a direkt termő amerikai fajtáknak az elterjedése általános jelenség, mely meghatározza a most bemutatott időszakot is. A kiveszett tőkék pótlására új oltvány ültetése mellett a lebujtás technikáját változatlanul használták, kiegészítve a zöldoltással. Új ültetvények kialakításakor vagy direkt termő fajtákat (Noah, Othello, Seibel)⁸ vagy

⁸ „...az ilyen direkt termő szőlő volt, és hát sokan azt ültették, mert ugye nem tudtak olytani. És akkor, eztet meg csak el kellett rakni a vesszőt, lemetszeni, és akkor ez hajtott.” (Sz. Z. (1933))

szőlőoltványokat telepítettek, amit akár el is tudtak készíteni. (A korszakban a környékben jellemző nemes szőlőfajták a fehérbort adó olaszrizling, bánáti rizling, rizlingszilváni, szlanka, belovári, juhfarok, csomorika, hárslevelű; vörös borszőlők a kadarka, portugiser (később oportó); csemegezőlők a kecskecsöcsűek, csabagyöngye, szőlőskertek királynője, Mathiász Jánosné, piros sasza, fehér sasza, lógós/spanyol sasza, génai (genuai zamatos), melyek zömében muskotályos jellegűek.)

Tőkepótlás esetén a pincék tetejében tartott vad (amerikai) alanyokat ültették el, melyről a kacsokat (hónaljhajtasokat) rendszeresen letördelték, majd egy-két év után az ujjnyi vastag vesszőt kb. 50 cm magasan elvágták és beoltották a kívánt nemes szőlő oltógallyával, mely vesszőjét már ősszel megszedték és a pincében tárolták. A vad alanyt ezután is rendszeresen tisztítani kellett, különben „elhúzta volna” a belé oltott nemes szőlőt. (5–6. kép)

„Voltak így közte-közte. Mer’ ahogy kiment a tőke, akkor vadat ültettek bele egy szálat, az megeredt, meghajtott két év múlva már, szegény édesapám beolytotta. Így, az ékbe tette, begumizta olytó gumival, én meg bekötöztem egy szőlőlevéllel, hogy ne száradjon ki a szem. Akkor jobban kihajtott, meg ha pláne lett rá egy kis eső.”⁹

5., 6. kép: Zöldoltás: az oltógally megfaragása és az oltógally behelyezése az alanyba.

Készült: 1970. június.

Az interjúk során megkérdezett gazdák a szőlőoltást szüleiktől tanulták. Feltehetően a korábbi generációk a filoxéra vész után megszervezett oktatásokon sajátították el és adták tovább ezt az ismeretet.

Szintén gyakorlat volt, hogy a szomszédos tőke vad alanyán felnőtt vesszőbe oltották be tavasszal a nemes oltógallyat, hagyták jó hosszúra nőni, majd az oltott tőkétől ástak egy hosszúkas szögletes gödröt és a vesszőt lehajtották ebbe a gödörbe, alá trágyát tettek. A beoltott rész a földfelszín fölé került. Az így lebújtatott szőlővesszőt betakarták földdel és letaposták. Idővel gyökeret hozott és leválasztották az eredeti tőkéről. Mikor hajtott, egy-két szálat hagytak csak meg, a többi mindig letördelték, majd a megerősödött szálat a szőlőkaróhoz kötözték.

⁹ K. S-né Gy. I. (1932)

A zöldoltás mellett oltványokat vettek, vagy maguk csináltak „szobaolytást”, vad alanyra ék alakban nemes szőlő vesszőjét oltották. Az oltványokat fűrészporba, később perlitbe tűzködték, ládában, fűtött helységben, kályha mellett tartották, locsolták. Idővel az oltványok kihajtottak, mikor elég erősek voltak már, tavasszal kiültették.

A szőlők gondozása

A szőlőket szinte kizárólag kézi erővel művelték, lovakat, kocsit a szállításon kívül gyakorlatilag semmire nem használtak. A szőlők gondozásának eszközrendszere, ahogy az alábbi felsorolásból is látható, minimális volt.

A szőlőket tavasszal ki-, télen bekapálták, valamint a kettő közt háromszor „megújították”, azaz kapálással mentesítették a gyomtól. Ez volt a szőlőmunkák közül a legnehezebb, amivel csak a 3–4 évente esedékes trágyázás vetekedett. A kapálásnak köszönhető a környéken közismert szólás, hogy „A szőlőnek szolga kell, nem gazda!” Vagyis a kor kézi eszközeivel (nagykapa, saraboló, vermelő, metszőolló vagy metszőkés, permetező kanna), egy nagyon rendezett állapotban, hatalmas energia befektetéssel tudták csak kordában tartani az ültetvényeket. Az elbeszélésekből kiderül, hogyha valamiért a szőlőbeli munkákkal mégis elmaradtak és elgazosodott, rengeteg plusz energiába került visszaállítani ezt az állapotot.

7. kép: Kapatisztítás

A kapára tapadt nedves föld letisztítása. Készült: 1966. március.

A szőlősorok közé, a tavaszi kikapáláskor felhúzott földsáncok, ú. n. bakhátak kerültek. Kapáláskor terpeszben álltak felettük és lejtés irányának háttal, tolatva húzták a lejtő irányába a földet. Idősebb beszélgetőtársaim emlékeznek rá, hogy nagyszüleik még el is gereblyézték a földet a megkapált szőlőkben, egyrészt hogy szép legyen, másrészt hogy meglássák, járt-e benne valaki? A bakhátakba olykor konyhakerti növényeket (répát, cukorborsót) vetettek, de ez nehezítette a permetezést.

Tény, hogy a szőlőművelés az összes mezőgazdasági terület közül a legutoljára és legkevesbé gépesített ágazat, de azért az 1970-es évektől a kistermelők számára is elérhetőek lettek a mezőgazdasági kisgépek (rotációs kapák, „csettegők” vagy „prütyik”, háti motoros permetező), melyek a munkaidőt, ezzel együtt az egy család által

megművelhető terület méretét is megváltoztatták. Megjelenésükkel a nemek közti munkamegosztás is átalakult. A gépek üzemeltetése, karbantartása a nők számára megoldhatatlan feladat volt (Lem, 2013: 203–206). A szőlőkapálás innentől a férfiak munkájává vált, illetve a nők kézi kapával megigazították a tőkék közötti részt. Ez az első pont, amikor a kisparcellákban megjelennek a nem megújuló, fosszilis energiahordozókkal üzemeltetett gépek a kisparcellás szőlőkben. Napjainkra a gépesítés folyamata alapvetően megváltoztatta mind az ültetvények képét, szerkezetét, méretét, ezzel párhuzamosan a fosszilis energiahordozók felhasználásának, azzal a környezetszennyezésnek a szőlőbeli mértékét.

A szőlők tavaszi, kikapálás utáni munkája a metszés. (8. kép) A 20. században már a metszőollók használata az általános, de sok kispincében találni még metszőkéseket, melyek eredete a római borkultúráig nyúlik vissza.

8. kép: Szőlőmetszés

Készült: 1966. március.

A mai napig ezt a leginkább kézi erőre támaszkodó munkafázis. Gyakorlatilag gépesíthetetlen, mivel gondolkodni kell és döntést hozni minden egyes tőkénél, vesszőnél. Épp ezért napjaink nagyüzemi termelésében a megfizethető munkaerő szaktudásának hiánya miatt egyre problematikusabb feladat.

A szőlőkötözés tavasz végi, nyár eleji munka. A szőlővesszőket egy csokorban a karókhöz kötözték, melyhez az 1970-es évekig rafiát használtak. (9., 10. kép)

9., 10. kép: Szőlőkötözés

Asszonyok derekukon a kötöző rafiával. Készült: 1966. június.

A rafia a háborúk idején beszerezhetetlenné vált, így ideiglenesen visszatértek egy feltehetően korábbi gyakorlathoz és a hársfaháncsot használták kötöző anyagként. A hárs tavasszal volt alkalmas arra, hogy háncsából kötözésre használható szálakat állítsanak elő. A kérgét lehúзва annak belső felét, a háncsrészt késsel vékony szálakra vágták, így érték el a kötözésre alkalmas anyagot, melyet használat előtti este leáztatnak, hogy ne törjön el.

Fontos tény, hogy mind a hársfaháncs, mind a rafia megközelítőleg egy évig tartottak ki, mint kötöző anyag és ezzel be is töltötték feladatukat. Ezután elszakadtak és elbomlottak, ellentétben az 1970-es évek óta használt polietilén alapú kötöző anyagokkal, melyek bomlási ideje még a talajba kerülve is minimum 500 év. Vagyis a műanyag kötözők közel 50 éve gyűlnek a talajban, a szőlőkben.

Minden, a hagyományos paraszti gyakorlatban megtalálható módszer és anyag használata közül a rafia vagy egyéb, természetes alapú, lebomló kötöző anyag bevezetése lenne talán a legkönnyebben megvalósítható napjainkban, ha nem is változatlan formában, hiszen a mai ültetvényeket általában valamilyen függönyös rendszerben alakították ki, amihez valamivel tartósabb és erősebb kötöző anyag szükséges.

Növényvédelem

A bemutatott időszakban többféle módszerrel juttattak különböző kémiai anyagokat a szőlőkre, ezek azonban nem azonosak a mai szintetikus növényvédő és rovarölő szerekkel, melyeket a kistermelők permetezésre használnak.

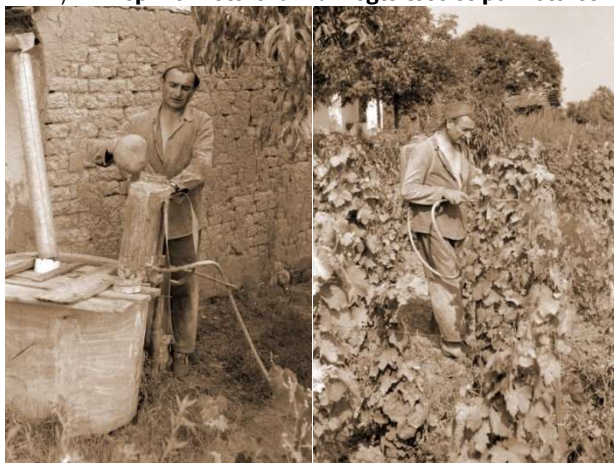
A korszakban a szőlőket elsősorban az ú. n. „bordói lé”-vel kezelték, mely rézgalic vizes oldata mésszel közömbösítve, hogy az önmagában savas kémhatású oldat ne perzselje meg a leveleket. E permetlét háromszor juttatták ki a szőlőnövényre egy év során, melyhez különböző eszközöket használhattak.

A rézgálicot „kénkű”-nek, azaz kékkőnek hívták a színe alapján, permetezés előtt beázatták.

„Nem csinálták meg az összes vizet egyszerre, hanem este-este mindig fölmentünk a hegyre, valamelyikünk, és akkor sajtárba beleázattunk. Tele vízzel, abba lógattunk a kiskosarat, és reggelre elázott, azt akkor reggel csak hozzátették a nagykádba. Akkor a meszet is beletették a kosárba, de abban szépen elúzták és akkor mindig úgy öntöttek hozzá, hogy szép színe legyen.”¹⁰ A *szép szín* jelentette azt, hogy elérték a kívánt, közömböshöz közeli kémhatást. A bizonytalanok, akik nem látták meg, hogy most *szép a szín*, használtak is lakmuspapírt, amit kapni lehetett a bordói lé készítéshez ott, ahol a rézgálicot vették.¹¹

Bár a vizsgált időszakban a permetezőkanna már széles körben elterjedt volt, még emlékeznek a korábbi gyakorlatra, mikor seprűvel, fröcskölve juttattak a szőlőnövényre valamilyen oldatot. Ez bármelyik nem számára elvégezhető feladat volt, míg a háti kannák elterjedésével a permetezés szinte kizárólag a férfiak feladatává vált. (11., 12. kép) Nehéz munkának számított, amit lehetőleg a család fiatalabb tagjai végeztek. A permetlevet cementhordókban készítették el és előfordult, hogy a teli kannával a szőlőig akár 1 km-t is kellett gyalogolni.

11., 12. kép: Permetezőkanna megtöltése és permetezés

Készült: 1969. július.

A vízhiány a szőlőhegyen nem új keletű probléma. A permetezés kritikus pontja volt a szükséges víz előteremtése, mert kutak nem, vagy csak nagyon ritkán

¹⁰ K. S-né Gy. I. (1932)

¹¹ K. S (1955) közlése alapján.

voltak/vannak a szőlőhegyeken.¹² Igyekeztek ciszternákban gyűjteni az esővizet, amire rengeteg leleményes megoldást találhatunk. (13. kép)

13. kép: Víznyerés a szőlőhegyen

Készült: 1966. március.

Mindez nem feltétlenül adott elegendő mennyiségű vizet a permetezéshez, a nagyobb szőlőterülettel bíró gazdák lovas kocsival, fa félhordókban szállítottak vizet a hegyre. A teli hordókra pokrócot terítettek, abronccsal leszorították, hogy a víz ne lötyögjön ki a döcögős hegyi utakon. Ezek a fahordók hamar tönkrementek, szétszáradtak ezért külön törődést igényeltek.

Az időjárás függvényében, ha esős és meleg idő jött, kénporral is poroltak, melyet fújtatóval juttattak a szőlőre. (14. kép) Ezt hajnalban kellett végezni, mert napsütéskor a kén megperzselte a szőlő levelét, valamint ventilált kénpor megtapadását a harmat segítette. Az öregebbek nem nagyon kedvelték ezt az eljárást. „De a nagypapám nem engedett porolni, aszonta megérzik a boron. Fing szaga lesz.”¹³

14. kép: Szőlőporozás a lisztharmat elleni védekezéséért

Készült: 1966. augusztus.

¹² Kút egyébként lent a faluban sem volt minden háznál. Megvolt, ki, honnan hordta a vizet. (K. S. (1955) közlése alapján)

¹³ K. S-né Gy. I. (1932)

Lisztharmat elleni védekezés gyanánt rostával fahamut is szitáltak a szőlőnővényre. (15. kép)

15. kép: Rosta, mellyel fahamut szitálnak a szőlőre lisztharmat ellen

Készült: 1966. augusztus.

A szőlők kémiai védelmével kapcsolatban lényegesnek látom kiemelni egyrészt a kizárólag környezetbarát anyagok használatát, másrészt az üzemméret fontosságát. Minél kisebb a terület, a permetezési kapacitás annál jobb arányt mutat, ami kiegészülve a helyi adottságok ismeretével, jelentősen csökkentheti a permerezések számát. A kistermelőkre ma is igaz, hogy nem kell a permetezést hamarabb elkezdniük, mint feltétlenül szükséges, mert párszáz négyszögölnyi területeiken néhány óra el tudják végezni ezt a munkát. Így az ültetvény gondos kontrolálása mellett az utolsó pillanatig kivárhatnak. A 30–50 hektáros nagyüzemi termelés esetében a permetezés még nagy gépekkel is sokkal több idő, így gyakran az üzemméret és a permetezési kapacitás arányának kényszerpályáján mozognak. Több kistermelő elmesélte, hogy helyi tapasztalatukkal, szőlőjük állandó figyelésével mindössze évi három-négy alkalommal permeteznek.¹⁴ Ugyanakkor a nagyobb termésátlag elérésének vágya sok kistermelő gondolkodását is átalakította. Lényegében az a szemlélet változott meg, mely a természet számára megadja a lehetőséget, hogy adott évben rossz legyen a termés. Napjaink kistermelői általában az elvégzett munkáért cserébe ki akarják hozni a legtöbb termést az ültetvényből, s erre leginkább a permetezéssel tudnak hatni. A jellegzetesen önellátásra termelő és csak a felesleget értékesítő paraszti mentalitás ilyen értelemben a mai szőlősgazdákra, hobbi borászokra egyre kevésbé jellemző. Feltehetően ezt a normaváltást a szocializmuskorabeli szerződéses borleadás rendszere is befolyásolta.

¹⁴ K. S. (1955) és B. E. (1948) kistermelők közlése alapján.

Trágyázás

A szerves anyagok pótlása minden mezőgazdasági területen alapvető jelentőségű. A szőlőket háromévente trágyázták, ami a szőlőművelés egyik legnehezebb munkájának számított. Telente istállótrágyát vittek fel lovas kocsikkal a hegyre. A bekapált állapotú tőkéek közé saroglyával behordták, kapával, lapáttal elterítették, majd kikapálaskor betemették. A saroglyát rendszerint két férfi vitte, míg a kupacokba kiborított trágya elterítése asszonyi munka is volt.

A műtrágya használata a kisüzemi szőlőkben az 1960-as években kezdődött meg. Lényegében a téeszésítés kényszerítette ki, ugyanis a kollektivizálással a kocsikat és a lovakat be kellett adni a téeszbe közös használatra, így sokan közlekedési és szállítási eszköz nélkül maradtak. A háznál tartott állatok száma, így a trágya mennyisége is jelentősen lecsökkent. Lovak nélkül a meredek szőlőterületek megközelítése komoly nehézséget okozott, így sokan a műtrágyához folyamodtak. „Hát a szőlőt trágyázni kell háromévenként, mert az nem terem, ha nem trágyázzuk. Hát mivel vigyem? Trabanttal nem tudtam fölvenni a trágyát. (...) Hát vagy nem vittünk a szőlőbe trágyát, vagy műtrágyát szórtak apámék. Mert azt a szatyorba is fölvitte, vagy zsákban is fölvitte a biciklin.”¹⁵

A kényszermegoldásból megkezdett műtrágyázás nem várt eredményekkel járt. A szőlő szép nagy levelű lett, de a termés az első években elmaradt.

„Tetszett még a parasztoknak is, hogy milyen könnyen lehet most trágyázni, na de hát senki se gondolt azzal, hogy annak maradéka lesz, nem szívódik föl, vagy örökös bajt okoz majd. Most már más a helyzet, mert ugye finomítják, de az akkor is műtrágya, akkor se szerves trágya. Mert ha csak szalmát vagy dudvát terítettünk bele, rákapáltuk a földet, az ott elrohadt. Nem minden évben. Nem is volt olyan megfelelő zöldtrágya, amit minden évben lehetett, mert érdekesek ezek a növények. Hogy ha mélyen kapál az ember, akkor olyan növény bújik ki, amit sose látott. Vagy ami azon a vidéken soha nem termett.”¹⁶

A zöldtrágya, azaz a gyomok, növények mellett bevett gyakorlat volt a borkészítés melléktermékeinek, főleg a törkölynek a bekapálása is a szőlősorok közé. Nagyjából a 1970-es évekre a kistermelők teljesen elhagyták az istállótrágya alkalmazását, napjainkban műtrágyát, lombtrágyát használnak.

Összefoglalás

E tanulmány a néprajzi kutatás módszereivel napjainkban feltárható adatokat összefoglalva igyekszik bemutatni a Villányi borvidék nyugati felére jellemző hagyományos paraszti szőlőművelést, mely lényegében az 1960-as évek közepéig változatlan formában megmaradt. Törekszik a bemutatott hagyományos ismereteket a

¹⁵ B.I. (1940)

¹⁶ B.I. (1940)

fenntartható fejlődés szempontjából értelmezni, az egyes témakörök végén erre reflektálni. Összefoglalva megállapítható, hogy az 1940–1950-es évek kisüzemi szőlőművelése elvi rendszerében és gondolkodásmódjában sok pontot megfeleltethető a jelenkori biogazdálkodás alapelveivel és főbb szabály rendszerével. Sőt, korrelál a 2015-ben elfogadott Agenda 2030 Fenntartható Fejlődési Céljaival (SDGs) (Lásd: 1. táblázat), melyek közül témánk kapcsán kiemelnénk a Felelős fogyasztás és termelés (SDGs 12.), valamint a Szárazföldi ökoszisztémák védelme (SDGs 15.) célokat. E szőlőtermelési mód fenntartható volt. Fosszilis energiaforrást nem használt, melléktermékei közt pedig a szőlőtermelés és a borkészítés esetében is csak olyan szerves anyagokat találunk, melyek a természeti környezet számára energiaforrásként maradéktalanul felhasználhatóak voltak, vagyis nem keletkezett szemét.

1. táblázat: Fenntartható Fejlődési Célok (SDGs) – Agenda 2030 célok

1.	Szegénység felszámolása	10.	Egyenlőtlenségek csökkentése
2.	Az éhezés megszüntetése	11.	Fenntartható városok és közösségek
3.	Egészség és jóllét	12.	Felelős fogyasztás és termelés
4.	Minőségi oktatás	13.	Fellépés az éghajlatváltozás ellen
5.	Nemek közötti egyenlőség	14.	Óceánok és tengerek védelme
6.	Tiszta víz és alapvető köztisztaság	15.	Szárazföldi ökoszisztémák védelme
7.	Megfizethető és tiszta energia	16.	Béke, igazság és erős intézmények
8.	Tisztességes munka és gazdasági növekedés	17.	Partnerség a célok eléréséért
9.	Ipar, innováció és infrastruktúra		

Forrás: Kozma, 2018: 73.

Felmerül azonban a kérdés, hogy napjainkban a fenntartható módon előállított szőlő megéri-e? Gazdaságilag jövedelmező? Vagy veszteséges?¹⁷ Vagy csak kisebb a haszon? Egyáltalán a munka köré szerveződő falusi közösségek megszűnése, a borfogyasztás megváltozása, a klímaváltozás és a szőlőültetvények szerkezetének és méretének átalakulása mellett a gyakorlatban kivitelezhető-e a szőlőtermelés hasonló rendszere a jelenkori társadalmi-gazdasági és táji adottságok közt? Változatlan formában semmiképp. Hisz a bemutatott bortermelés a paraszti gazdaságok központi, napi ionpótló italát termelte meg, mely egy diverz tájtípust tartott fenn. A jelenkori falusi lakosoknak ebben az értelemben nincs szüksége a bora. A még művelt kisüzemi szőlők, mint rekreációs területek, és/vagy mint az alkoholizmust kiszolgáló háttér jelenhetnek meg. Ugyanakkor az egykori paraszti termelési mód egyes elemeit, szemléletét érdemes megismerni, megérteni és hasznosíthatóságát megvizsgálni. A gazdaság egészében, így a bortermelésben is egyértelműen egy teljes szemléleti és

¹⁷ Napjainkban a kisüzemi keretek között művelt hobbiszőlők művelése semmiképp sem gazdaságos, sőt, inkább ráfizetéses, mondhatni költséges hobbi (bővebben ld. Kurucz, 2020.)

rendszerszintű változásra, megújulásra van szükség, mely a táj és a társadalom szempontjait is jobban figyelembe veszi.

A kérdés az, mi a cél? A minél nagyobb haszon? Ökológiai szempontból téves gondolkodás, hogy a sikert csak a haszon emelkedése adja, akár környezetrombolás árán. Hiba, hogy a környezetszennyezést nem számoljuk a valós költségek közé. Hisz tudjuk és tapasztaljuk, hogy bár a természeti környezet óriási puffertartó kapacitással bír, ez a kapacitás nem végtelen. Nem lesz képes minden határon túl kompenzálni azt, hogy visszaélünk adaptációs képességeivel. Ebből a szempontból az apróparcellás, kisüzemi szőlőművelés fontos eleme (volt) a természettel való személyes kapcsolat és az ebből fakadó tisztelet és felelősségérzet a természet iránt. Éppen ezért érdemes a szőlőhegyek fenntartható hasznosíthatósága szempontjából értelmeznünk azt a hagyományos helyi tudást, mely a néprajzi terepmunka módszereivel (is) megismerhető. E korábbi termelési gyakorlat mélyebb megértése támpontokat adhat egy rendszerszintű szemlélet- és gyakorlat-változáshoz. Lokálisan beágyazott tudásokat nyújthat a különféle, alternatív, ökológikus szőlőtermelés és borászat számára, vagy akár a mai nagyüzemi szőlőtermesztési gyakorlat újragondolásához, fenntarthatóbbá alakításához.

Irodalomjegyzék

- Ambrus Lajos et al. (2014): *Őrség és Göcsej hagyományos almafajtái*. Göcsej Természetvédelmi Alapítvány.
- Ambrus Lajos et al. (2016): *Göcsej és Őrség hagyományos körtefajtái*. Göcsej Természetvédelmi Alapítvány.
- Andrásfalvy Bertalan – Vargyas Gábor (szerk.) (2009): *Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medencében: A Kárpát-medence felszínének változása a földhasználat és az életmód változásának következtében*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Andrásfalvy Bertalan (1983): Mit jelenthet a néphagyomány a jövő műveltségében? Janus Pannonius Múzeum Évkönyve XXVIII. 241–251.
- Andrásfalvy Bertalan (1989): *A magyarság gyümölcészete*. Doktori értekezés. <http://real-d.mtak.hu/10/1/And.pdf>, utolsó hozzáférés: 2023. 08. 23.
- Andrásfalvy Bertalan (2007): *A Duna mente népének hagyományos ártéri gazdálkodása*. Ekvilibrum Kiadó, Budapest.
- Babai Dániel – Molnár Ábel – Molnár Zsolt (2014): „Ahogy gondozza, úgy veszi hasznát.” *Hagyományos ökológiai tudás és gazdálkodás Gyimesben*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Néprajztudományi Intézet – MTA Ökológiai Kutatóközpont, Ökológiai és Botanikai Intézet, Vácrátót.
- Babai Dániel (2020): Az együttműködés szükségessége. A néprajztudomány közvetítő szerepe gazdálkodók és természetvédők között. In: Cseh Fruzsina - Mészáros Csaba - Borsos Balázs (szerk.). *Számvetés és tervezés: A néprajztudomány helyzete és jövője a 21. században*. L'Harmattan Kiadó, MTA BTK Néprajztudományi Intézet, Budapest: 215–240.
- Bali János (2005): A középhegységi paraszt ökotípusa. *Ethno-Lore* XXII: 11–45.
- Bali János (2014): „Újparasztok.” Párhuzamos modellek a magyar falusi mezőgazdasági kistermelésben. In: Schiller Katalin – Tóth - Kirzsa Fruzsina (szerk.): *Mwomboko. Köszöntő kötet*

- Sárkány Mihály 70. születésnapjára. MAKAT – ELTE BTK Néprajzi Intézet, Budapest: 72–79.
- Balogh Pál Géza – Kiss Rebeka Márta – Gonda Bence László – Werlein Anna (2021): „Bennem van a föld szeretete...” Kóspallag gyümölcsészete. Kóspallag Község Önkormányzata, Kóspallag.
- Bartulović, Alenka (2022): When a city girl moves to the countryside. Coping strategies of (new) women farmers in Slovenia. In: Bartulović, Alenka – Métl Gábor (szerk.): *Rethinking Urban-Rural Relations/Migrations in Central-Europe. The Case of Slovenia and Hungary*. (PNEKAT Working Papers 3.) PTE BTK Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék, Pécs: Pécs: 5–18.
- Bausinger, Hermann (1989): Párhuzamos különidejűségek. A néprajztól az empirikus kultúratudományig. *Ethnographia* C(1–4): 24–37.
- Bellon Tibor (2003): *A Tisza néprajza. Ártéri gazdálkodás a tiszai Alföldön*. Timp Kiadó, Budapest.
- Benedek Csaba (2021): *Újrahasznosítás a paraszti kultúrában és napjaink társadalmában*. Damjanich János Múzeum, Szolnok.
- Berkes, Fikret (2018): *Sacred Ecology. 4th Edition*. Routledge.
- Brosius, Peter J. (2009): Mi számít helyi tudásnak? In: Scheiring Gábor – Jávor Benedek (szerk.): *Oikosz és Polisz. Zöld politikai filozófiai szöveggyűjtemény*. L'Harmattan Kiadó, Budapest: 475–490.
- Cseh Fruzsina – Mészáros Csaba – Borsos Balázs (szerk.) (2020): *Számvetés és tervezés: A néprajztudomány helyzete és jövője a 21. században*. L'Harmattan Kiadó, MTA BTK Néprajztudományi Intézet, Budapest: 449–463.
- Csikszentmihályi Mihály (2010): *Flow. Az áramlat. A tökéletes élmény pszichológiája*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Csizmady Adrienne – Csurgó Bernadett (2012): A városból vidékre költözők beilleszkedési stratégiái. In: Kovách Imre – Dupcsik Csaba – P. Tóth Tamás – Takács Judit (szerk.): *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Argumentum Kiadó, Budapest: 149–166.
- Csoma Zsigmond (2015): *Szőlőkatasztrófák Magyarországon*. Agroinform Kiadó, Budapest.
- Csurgó Bernadett (2013): *Vidéken lakni, vidéken élni. A városra költözők hatása a vidék átalakulására: a város környéki vidék*. Argumentum Kiadó – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, Budapest.
- Dénes Andrea (2022): A háztartásban használt növények. Etnobotanikai áttekintés *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*, 55, 5–38.
- Descola, Philippe (2013): *Beyond Nature and Culture*, University of Chicago Press, Chicago.
- Farkas Judit (2018): „Megtalálnak a fák”. Gyümölcsész-mozgalom Magyarországon. *Ethnographia* CXXIX (3): 391–409.
- Farkas Judit (2018): *Leválni a köldökzsinóról. Ökofalvak Magyarországon*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Fél Edit – Hofer Tamás (1995): *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban*. Balassa Kiadó, Budapest.
- Graeber, David – Wengrow, David (2021): *The Dawn of Everything. A New History of Humanity*. Farrar, Straus and Giroux.
- Graeber, David (2020): *Bullshit munkák*. Typotex Kiadó, Budapest.
- Gyarmati Krisztina (2005): Kisparscellás művelési dombvidéki szőlőhegyek tájszerkezetének kialakulása és fejlődése. *Tájökológiai Lapok* 3/1. 1–12.
- Hajdú Ildikó (2013): *Borászat és gazdasági antropológia, Tokaj–hegyaljai községek ökonómiájának jelenkori mikrovizsgálata*. Doktori disszertáció. Debreceni Egyetem, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola, Debrecen.

- Ikvai Nándor (1991): Ökológia és agrokultúra. A hagyományos gazdálkodás és a környezet összefüggései a Kárpát-medencében. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve.
- Illés Péter (2005): Gyepűirtók, hegypásztorok, nyomában: a paraszti szőlő- és borgazdálkodás helyzete a Vasi-Hegyháton. In: Schwarcz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk): *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 345–361.
- Illés Péter (2010): *Tájfenntartó közösségek. Paraszti szőlőhegyek változásvizsgálata a Vasi-hegyhát vidékén*. Doktori disszertáció. ELTE BTK, Történelemtudományi Doktori Iskola, Budapest.
- Illés Péter (2013): Szőlőhegyi közösségek a helyi fejlődés kapcsolataiban – Vas megyei esettanulmányok. *Ethnographia*, 124. évfolyam, Budapest, 222–247
- Illés Péter (2017): *Tájfenntartó szőlőhegyi gazdaközösségek. Néprajzi, történeti és szociokulturális antropológiai írások az Őrség, a Vasi-Hegyhát/Kemeneshát és a Kemenesalja kistájáról*. Savaria Megyei Hatókörű Városi Múzeum, Szombathely.
- Káldi Gyula – Várallyay Réka (szerk.) (2017): *Útmutató épített és tárgyi örökségünk megóvásához*. Teleki László Alapítvány, Budapest.
- Kemény Márton (2005): Progresszív gazdasági érdekek és hagyományalkotás. Példák egy vajdasági borvidékről. *Tabula* 8. (2) 219–245.
- Kocsis Gyula (2011): Agrártörténet és agráretnográfia. *Ethno-Lore*, 28. 103–111.
- Kohn, Eduardo (2013): *How Forests Think: Toward an Anthropology Beyond the Human*. University of California Press.
- Kozma Dorottya Edina (2018): A Fenntartható Fejlődési Célok (SDGs) és a GDP közötti kapcsolat vizsgálata. *Gazdaság és társadalom* 11 (3-4). 67-89. ISSN 0865-7823
- Krizsán András (2018): *Balaton-felvidéki építészeti útmutató*. Nemzeti Agrárszaktanácsadási, Képzési és Vidékfejlesztési Intézet, Budapest.
- Kurucz Réka (2020a): Villány árnyékában: Túrony szőlőművelésének változása az 1950-es évektől napjainkig. In: Intersica Múzeum Évkönyve 4. Dunaújváros, 64-78.
- Kurucz Réka (2020b): Gazdából borász? A kisüzemi szőlőtermesztés néprajzi vizsgálata a Villány-Siklósi borvidék nyugati részén a TSZ-szervezéstől napjainkig. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk): *Ruralitás és gazdasági stratégiák a 21. században*. Kriza Könyvek, 47. Kolozsvár, 149–170.
- Kurucz Réka (2022): A szőlőhegy szerepe az átalakuló parasztság társadalmában és gazdálkodásban 1945-től napjainkig a Villányi-hegység nyugati felén. In: Ö. Kovács József – Schlett András (szerk.): *„A föld nem tud futni”*. Rendszerváltás vidéken. RETÖRKI, NEB, Budapest, 145–172.
- Lantos Tamás (2005): *Dráva-menti gyümölcsészet. Tanulmányok a tájhoz alkalmazkodó gyümölcsészet-ről*. Ormánság Alapítvány, Markóc.
- Lantos Tamás (2018): *Alkalmazkodó gyümölcsészet*. Ormánság Alapítvány, Markóc.
- Lázár Péter (szerk.) (2010): *Első zalai gyümölcsész-könyv. Tájban az ember*. Göcsej Természetvédelmi Alapítvány, Keszthely.
- Lem, Winnie (2013): *Regimes of Regulation, Gender, and Divisions of Labor in Languedoc Viticulture*. In: Black, E. Rachel – Ulin, C. Robert: *Wine and Culture, Vineyard to Glass*. Bloomsbury Academic, London, UK, 221–240. A Növényi Diverzitás Központ munkatársai (2016): *Növények a génbankból*. Növényi Diverzitás Központ, Tápiószéle.
- Mészáros, Csaba (2020): Who owns the Anthropocene? An anthropological perspective on global climate change. *Replika* 113, 145–164.
- Miglécz Tamás – Donkó Ádám – Valkó Orsolya – Deák Balázs – Török Péter – Kelemen András – Drexler Dóra – Tóthmérész Béla (2015): Szőlősorköz takarónövényzet létrehozására

- szolgáló magkeverékekkel kapcsolatos tapasztalatok. In: *Természetvédelmi Közlemények* 21, A Magyar Biológiai Társaság Természetvédelmi és Ökológiai Szakosztályának közleményei, Budapest, 160–169.
- Mód László (2016): *Ártéri szőlőskertek az Alsó-Tisza mentén*. (Életmód és tradíció, 15.) MTA BTK Néprajztudományi Intézet, Budapest.
- Mód László – Simon András (2002): *A hajtástól az újborig, a szőlő és bor ünnepei Lendva-vidéken*. Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, Lendva.
- Mód László – Simon András (2005): A szőlő- és borgazdálkodás helyzete a Lendva - vidéken az 1990-es évektől. In: Schwarcz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk.): *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 363–378.
- Mód László – Simon András (2017): A terepmunka lehetőségei a borglobalizáció világában. *Ethno-Lore* 2017. 259–276.
- Mód László – Simon András (2020): Néprajz és agrártermelés. Tapasztalatok és alkalmazási lehetőségek. In: Cseh Fruzsina – Mészáros Csaba – Borsos Balázs (szerk.): *Számvetés és tervezés: A néprajztudomány helyzete és jövője a 21. században*. L'Harmattan Kiadó, MTA BTK Néprajztudományi Intézet, Budapest: 201–214.
- Molnár Zsolt – Babai Dániel (2020): Etno + ökológia: tudományok közti és azon túli együttműködés a természet és a kultúra védelme érdekében. In: Cseh Fruzsina – Mészáros Csaba – Borsos Balázs (szerk.): *Számvetés és tervezés: A néprajztudomány helyzete és jövője a 21. században*. L'Harmattan Kiadó, MTA BTK Néprajztudományi Intézet, Budapest: 449–463.
- Molnár Zsolt (2012): *A Hortobágy pásztorszemmel. A puszta növényvilága*. Hortobágy Természetvédelmi Közalapítvány, Debrecen.
- Molnár, Zsolt et al. (2020): Knowledge Co-Production with Traditional Herders on Cattle Grazing Behaviour for Better Management of Species-Rich Grasslands. *Journal of Applied Ecology*, LVII (9): 1677–1687. <https://doi.org/10.1111/1365-2664.13664>
- Muskovics Andrea Anna (2019): *Buda-vidék prérsház- és pincekultúrája: Építészeti és társadalomnéprajzi megközelítés (19–20. század)*. Életmód és Tradíció (17). Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet, Budapest.
- Nemes Gusztáv – Orbán Éva – Tomay Kyra 2022. Meghasadt valóságok – dilemmák a turizmus és a dzsentrifikáció szerepéről a vidék fejlődése kapcsán. *Szociológiai Szemle* XXXII (1): 88–113.
- Sahlins, Marshall (1972): *Stone Age Economics*. Aldine – Atherton, Inc., Chicago – New York.
- Schumacher, Ernst Friedrich (2014): *A kicsi szép. Tanulmányok egy emberközpontú közgazdaságtanról*. Katalizátor Kiadó, Budapest.
- Simon András (2016): Újabb források és értelmezési lehetőségek a szőlő- és borkultúra történeti néprajzi kutatásában. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Érték és közösség. A hagyomány és az örökség szerepe a változó lokális regiszterekben*. (Krizsa Könyvek, 39.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 229–254.
- Schwarcz Gyöngyi (2002): A soltvadkert szőlő- és bortermelők megélhetési stratégiái a kilencvenes években. In: Szilágyi Miklós (szerk.): *Utak és útvesszők a kisüzemi agrárgazdálkodásban 1990–1999*. MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 35–64.
- Smith, Joe – Jehlička, Petr (2013): Quiet sustainability: Fertile lessons from Europe's productive gardeners. *Journal of Rural Studies* 32, 148–157.
- Svetel, Ana (2022): Moving, returning, staying. Mobilities of rural youth in the Solčavsko region. In: Bartulović, Alenka – Máté Gábor (szerk.): *Rethinking Urban-Rural Relations/Migrations in*

- Central-Europe. The Case of Slovenia and Hungary. (PNEKAT Working Papers 3.) PTE BTK Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék, Pécs: 74–86.
- Szabó István – Lázár Ibolya (2019): *Ahol jó a szőlő, ott jó a gyümölcs is*. Szüleink gyümölcsöskertje. Alsópáhok Község Önkormányzata, Alsópáhok
- Szani Zsolt (2014): *Etnopomológia. Népi gyümölcsészet a Palócföld nyugati határterületén*. Zöldutak Módszertani Egyesület.
- Szigeti Éva (2004): A villányi Ötök. In: Kovács Éva (szerk.): *A gazdasági átmenet etnikai tájképei*. Teleki László Alapítvány, PTE-BTK Kommunikációs Tanszék, Bp. 163–181.
- Tózsér János – Bedő Sándor (szerk.) (2003): *Történelmi állatfajtáink enciklopédiája*. Mezőgazda Kiadó, Budapest.
- Turk Niskač, Barbara (2022): Going back to the land in Slovenia. At the intersection of food, land and work. In: Bartulović, Alenka – Máté Gábor (szerk.): *Rethinking Urban-Rural Relations/Migrations in Central-Europe. The Case of Slovenia and Hungary*. (PNEKAT Working Papers 3.) PTE BTK Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék, Pécs: 87–101.
- Varga Anna – Bölöni János (2009): Erdei legeltetés, fás legelők, legelőerdők tájtörténete. *Természetvédelmi Közlemények*, (15) 68–79.
- Varga Anna – Samu Zoltán Tamás – Molnár Zsolt (2017): A fás legelők és legelőerdők használata magyarországi pásztorok és gazdálkodók tudása alapján. *Természetvédelmi Közlemények* (23) 242–258.
- Varga Anna et al. (2020): Prohibited, but still present: local and traditional knowledge about the practice and impact of forest grazing by domestic livestock in Hungary. *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine* 16(1) Paper: 51.
- Viga Gyula (2005): A táj átalakítása és a hagyományos népi kultúra korszakai. *A Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve*, 13, 61–72.
- Viveiros de Castro, Eduardo. Edited and translated by Skafish, Peter (2014): *Cannibal Metaphysics*. University of Minnesota Press.
- Zentai János (1962): *Cúni szőlőmetsző kések*. (Janus Pannonius Múzeum Évkönyve.) Janus Pannonius Múzeum, Pécs, 363–368.
- Térképek**
- Villányi Borvidék. <https://villanyiborvidek.hu/download/terkep-villanyiborvidek-a3-20171120-rgb.jpg> (Letöltés: 2020. október 15.)
- Statisztikák**
- KSH Magyarország Helységnévtára. https://www.ksh.hu/apps/hntr.main?p_lang=HU, utolsó hozzáférés: 2023.08.23.

"Sleeps and wakes with viticulture" Peasant and post-peasant farming in the light of sustainability, using the example of Villány viticulture**Abstract**

Over the past decades, the meeting of ecology and ethnography and anthropology has resulted in a flourishing new research field, ethnobiology and ethno-ecology, the study of traditional ecological knowledge and local knowledge. The question of these research findings and their adaptation is becoming increasingly important as trends in the ecological crisis intensify. After a general introduction, the present paper presents the results of research into small-scale peasant viticulture in the Villány wine-growing region using ethnographic fieldwork tools in the period 1940-1960. It attempts to interpret the local knowledge and farmers' attitudes from the point of view of sustainability and environmental protection, and raises the question of the usability of certain knowledge today.

Keywords: *sustainability, small-scale viticulture, (bio)cultural heritage, Villány wine region*